

KAROL ŁOPATECKI (*Białystok*)

CHARAKTERYSTYKA „MIEJSKICH ARTYKUŁÓW WOJSKOWYCH”
NA PRZYKŁADZIE *RIGISCHER ARTIKELSBRIEFF* Z 1600 ROKU

Słowa kluczowe: dyscyplina wojskowa, Inflanty, milicja miejska, prawo wojskowe, Ryga

Problematyka prawa wojskowego obowiązującego w Rzeczypospolitej szlacheckiej jest stosunkowo dobrze zbadana. Dzięki wydawnictwu źródłowemu przygotowanemu przez Stanisława Kutrzebę¹ w powojennej Polsce powstały liczne prace poświęcone temu zjawisku. Podstawowe znaczenie nadal odgrywa artykuł Grzegorza Błaszczyka, który uporządkował wiedzę o artykułach wojskowych, postawił główne tezy badawcze i wyznaczył kierunki dalszych badań². Obecnie najlepiej zbadanym pod tym kątem okresem jest panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego, głównie dzięki pracy Wojciecha Organiściaka dotyczącej kodyfikacji prawa wojskowego z 1775 r.³ Prócz tego dobrze scharakteryzowany został rozwój prawa wojskowego w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII w.⁴ Podkreślić należy, iż w 2009 r. ukazała się książka Tomasza Ciesielskiego o armii koronnej w okresie panowania Augusta III, która zobrazowała przemiany w prawie i dyscyplinie wojskowej z tego okresu⁵.

¹ *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1937.

² G. Błaszczyk, *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku)*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* (dalej cyt. CPH), t. 31: 1979, z. 2, s. 77–106.

³ W. Organiściak, *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*, Katowice 2001, oraz liczne jego artykuły, przykładowo: idem, *Ze studiów nad reformą prawa wojskowego za czasów Stanisława Augusta*, CPH, t. 53: 2001, z. 1, s. 177–200; idem, *Polskie artykuły wojskowe z 1775 roku*, *Kwartalnik Historyczny*, t. 109: 2002, z. 1, s. 41–59.

⁴ Z. Spieralski, *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* (dalej cyt. SMHW), t. 34: 1991, s. 271–308; G. Błaszczyk, *Ustawy i artykuły wojskowe Polski i Litwy do 1569 roku*, *ibid.*, t. 39: 1998, s. 29–75; K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012; idem, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.

⁵ T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009, *passim* (przede wszystkim s. 128–147, 391–444). Zob. również W. Organiściak, *Artykuły wojenne Augusta III Sasa z 1749 roku*, *Z dziejów Prawa*, t. 3: 2010, s. 163–177; idem, *Artykuły wojskowe Hieronima Radziwiłła dla garnizonu słuckiego z 1733 roku na tle prawa wojskowego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, *ibid.*, t. 5: 2012, s. 361–374.

Obok badań prezentujących chronologiczny rozwój prawa wojskowego pojawiają się również prace dotyczące określonego typu artykułów wojskowych. Dotychczas zanalizowane zostały morskie, artyleryjskie oraz konfederackie przepisy porządkowe⁶. Przybliżono również artykuły wojskowe wydawane dla wojsk prywatnych na przykładzie aktów normatywnych ogłaszanych przez Radziwiłłów⁷.

Istnieją jednak obszary, które dotąd nie zostały zanalizowane. W szczególności brak badań nad przepisami dotyczącymi wojsk zaciąganych i opłacanych przez największe miasta Rzeczypospolitej przełomu XVI i XVII w. (m.in. Gdańsk, Ryga i Toruń). W niniejszym artykule przybliżam ten typ źródeł prawa wojskowego, szczegółowo analizuję zaś nieznanne w historiografii ryskie artykuły wojskowe ogłoszone w 1600 r. Przepisy te znalazły się w zespole archiwum zewnętrznego miasta Rygi, w jednostce poświęconej artylerzystom i inżynierom wojskowym⁸. Dzięki temu, że ówcześni archiwiści miejscy wykonywali sumariusze dokumentów dla każdej jednostki, możemy stwierdzić, iż odnalezione artykuły wojskowe zostały wtórnie do niej przeniesione⁹. Kwerenda archiwalna pozwoliła ustalić, iż pierwotnie przepisy porządkowe przechowywane były w jednostce zatytułowanej „Bürger und Krieges Hauptleüte Bestallungen Krieges-Articuln”. W sumariuszu tej jednostki dokładnie odnotowano nazwę dokumentu wraz z datą¹⁰.

Na wstępie należy zastanowić się, czy wprowadzanie nowego pojęcia („miejskie artykuły wojskowe”) jest zasadne i przydatne w badaniach historyczno-prawnych. Dokumenty te ogłaszały władze miejskie, co wiązało się z przyznaniem miastom „prawa załogi” (*ius praesidii*), czyli uprawnieniem ich do posiadania własnego wojska, a w związku z powyższym samodzielnej organizacji służby wojskowej¹¹.

⁶ W. Magnuszewski, *Z dziejów elearów polskich. Stanisław Stroynowski, lisowski zagończyk, przywódca i legislator*, Warszawa–Poznań 1978, s. 120–176; S. Bodniak, *Polska a Bałtyk za ostatniego Jagiellona*, Kórnik 1946, s. 93 n. (w szczególności s. 129–135); В. В. Каляда, *Артыкулы пушкарске 1557–1567 гг. як крышчыцы вайсковага заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага*, [in:] *Леў Сянега (1557–1633 гг.) і яго час*, рэд. С. В. Марозав, Гродно 2007, s. 184–186.

⁷ V. Rakutis, *Radvilų milicija XVIII a.*, Karo archyvas, t. 20: 2005, s. 101–154; W. Organiściak, *Artykuły wojskowe dla Milicji Karola Stanisława Radziwiłła na tle prawa wojskowego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, *Z Dziejów Prawa*, t. 4: 2011, s. 299–319.

⁸ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Rīga (dalej cyt. LVVA), f. 673, op. 1, nr 1182, k. 3–6. Szerzej o historii „archiwum zewnętrznego” miasta Rygi (Rigas magistrāta Ārējais arhīvs – f. 673): K. Łopatecki, *Źródła dotyczące ziem Rzeczypospolitej szlacheckiej w Łotewskim Państwowym Archiwum Historycznym*, *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 17: 2011, s. 41–56; A. Ziemełwska, *Archiwum Zewnętrzne Rady Ryskiej w Łotewskim Państwowym Archiwum Historycznym*, *ibid.*, s. 57–64.

⁹ W teczce zatytułowanej „Bestallungen der Artellerie – Zeugmeister und Mechaniker” (LVVA, f. 673, op. 1, nr 1182, k. 1–46v) pierwotnie znajdowały się umowy, przysięgi, kwity i rewery związane z pełnieniem powinności na rzecz miasta z lat 1562–1648 przez inżynierów i artylerzystów. Obecnie na 46 kartach znajdują się dokumenty z lat 1600–1703.

¹⁰ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1177, k. 2, 5.

¹¹ B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 1998, s. 317, przyp. 135. Najstarsze artykuły wojskowe wydawane przez władze miejskie pochodzą już z połowy XV w., czego przykładem jest akt ogłoszony dla 33 żołnierzy przez radę miejską Bardiowa (Štātny archīvs v Prešove, pobočka Bardejov, f. Magistrāt mesta Bardejova, č. 1987, s. 1–6). Akt prawny odkrył i omówił Vladimír Segeš, zob. *idem, Mestá v uhorskom*

W konsekwencji zawsze do artykułów wojskowych dołączana była przysięga wojskowa, w której żołnierze zobowiązywali się do wierności miastu i jego organom¹². Sądzę, że ten element jest przesądzający o konieczności wyodrębnienia tego typu praw. Grzegorz Błaszczyk dokonując podziału praw wojskowych z uwagi na wydające je podmioty, uwzględnił artykuły: hetmańskie, konfederackie, aprobowane przez sejm, królewskie¹³. Artykuły ogłaszane przez władze miejskie nie mieszczą się w żadnej z zaproponowanych kategorii. Dodać należy, że również współcześni dostrzegali specyfikę tych źródeł, gdyż wyodrębniali je z ogólnej kategorii „artykułów wojskowych”¹⁴.

W Rzeczypospolitej szlacheckiej wzmianki o ogłaszaniu miejskich artykułów wojskowych pochodzą jedynie z Gdańska, Torunia i Rygi, czyli miast o wyjątkowo silnej pozycji prawnej i ekonomicznej¹⁵. W Toruniu wobec zagrożenia szwedzkiego w 1629 r. władze miejskie zdecydowały się wydać szereg regulacji: odnośnie do zaprowiantowania, wyjazdów z miasta, zgromadzeń czeladników, ochrony przeciwpożarowej itp. 15 maja ustalono, że klucze do bram miejskich złożone zostaną u burmistrza, a dnia następnego wydano artykuły wojenne dla wojsk miejskich¹⁶.

W Gdańsku trudno jednoznacznie określić, kiedy rada miejska przejęła inicjatywę od kondotierów w ogłaszaniu artykułów wojskowych dla oddziałów najemnych. Jeszcze w XVI stuleciu władze miejskie akceptowały posiadane przez kompanie *Artikelbriefe*, na które żołnierze składali przysięgę. Niewątpliwie ko-

vojensktve na konci sredoveku, [in:] *Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918 (Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti)*, ed. V. Dangl, J. J. Varga, Bratislava 2002, s. 23–27.

¹² Przysięga stosowana w Gdańsku w pierwszej połowie XVII w. miała następującą treść: „Ich N. N. gelobe und schwere, demnach ich die puncta des Artickelbriefs habe hören lesen und dieselbe wol verstanden, dass ich denenselben gemäss, der Stadt Danczig, alss nemlich der Oberkeit, und ganczen Bürgerschaft wil trewe und holt sein, ihren schaden verhütten und bestes befördern. Ich wil E. Raht dieser Stadt und von demselben mir furgestellten Hohen und Nieder Officirern recht-schaffen gehorsam leisten undt alle Kriegesdienst verrichten, wie mir dieselbe anbefohlen werden” (*Der Stadt Dantzick Kriegs-Artickel*, [in:] W. Hahlweg, *Das Kriegswesen der Stadt Danzig durch eine Einführung und einen Dokumenten-Anhang erweiterter Neudruck der Ausgabe Berlin 1937*, Bd. 1: *Die Grundzüge der Danziger Wehrverfassung 1454–1793*, Osnabrück 1982, s. 23; Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt. APG), sygn. 300, XVIII/3, k. 627d). O przysiędze składanej przez burgrabiego w Gdańsku: S. Sarnicki, „Księgi rycerskie”, w: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich (dalej cyt. AGAD, APP), sygn. 325, t. I, s. 454.

¹³ G. Błaszczyk, *Artykuły wojskowe*, s. 81–85.

¹⁴ Uczynił to m.in. Johann Christian Lünig (*Corpus Iuris Militaris*, Bd. II, hrsg. v. J. C. Lünig, Leipzig 1723, nr 410–427, s. 1227–1262), który cały 5 rozdział (zatytułowany „Von Reichs- und Hansee-Städten”) poświęcił artykułom miejskim.

¹⁵ W Rzeczypospolitej próby likwidacji przywileju „prawa załogi” wobec Torunia i Elbląga podjęto dopiero w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVII w. (B. Dybaś, op.cit., s. 317, 320–322; M. Wagner, *Prawa i obowiązki oficerów armii koronnej w drugiej połowie XVII w. Ze studiów nad rozwojem prawa wojskowego w dawnej Rzeczypospolitej*, SMHW, t. 36: 1994, s. 38–40).

¹⁶ J. E. Wernicke, *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, Bd. 2: *Die Jahre 1531–1840 umfassend*, Thorn 1842, s. 219–221; *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. II, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, oprac. S. Cackowski, B. Dybaś, K. Maliszewski, Z. Naworski, Toruń 1994, s. 151.

nieczność narzucenia treści i wprowadzenia skutecznego nadzoru miejskiego nad zachowaniem żołnierzy były istotne dla utrzymania niezależności sądowniczej miasta. Brak skutecznego wymiaru sprawiedliwości mógł powodować skargi, które rozpatrywane byłyby na dworze królewskim¹⁷. Zmiana jakościowa nastąpiła w latach dwudziestych i trzydziestych XVII w. Utrzymywano wówczas stale około 600-osobowy garnizon, który w okresach zagrożenia powiększono nawet dziesięciokrotnie. Od 1624 r. funkcjonowała permanentnie Rada Wojenna, która sprawowała nadzór wojskowy nad oddziałami, z wyjątkiem załogi Wisłoujścia, które podlegało bezpośrednio burmistrzowi¹⁸. Już w 1626 r. ogłoszono drukiem porządek pełnienia straży i wart¹⁹. Dokument ten nie regulował zasad dotyczących utrzymania dyscypliny wojskowej, jednakże dziesięć lat później powstały najstarsze stworzone przez gdańską radę miejską artykuły wojskowe²⁰. W 1646 r. zostały one gruntownie przeredagowane oraz rozszerzone i wydane pod tytułem: *Der Stadt Dantzick Kriegs-Artickel für ihre Vnterhaltene Soldaten zu Ross und Fuss*²¹. Regulacje te w niezmienionej formie wydano powtórnie dwa lata później²².

Warto zwrócić uwagę na realną próbę ingerencji w system wojskowy Gdańska, co zdarzyło się pod koniec panowania Zygmunta Augusta. Komisarze prezentujący na sejmie warszawskim w 1570 r. stosunki panujące w mieście podkreślali: „Ludzie służebne nad zakazanie W.K.Mci. przyjmowali. Od postronnych ludzi, których większa cześć iest niżli tutecznych, przysięgi na imie Krolow Polskich niebrali, co byli winni czynic. Hetmany w Mieście wedle upodobania swego ludzie obcego narodu stawili, y przysięgą ie sobie wiazali”²³. Zarzuty te w pełni potwier-

¹⁷ Przykładowo w 1595 r. w wyniku odmowy rozpatrzenia pozwu przeciwko żołnierzom gdańskim o zranienie i obrabowanie szlachcica pisarz kancelarii koronnej – Stanisław Roszkowski – oskarżył Gdańsk przed sądem asesorskim (Z. Rymaszeński, *Sprawy gdańskie przed sądami zadwornymi oraz ingerencja królów w gdańskie wymiar sprawiedliwości XVI–XVIII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 31).

¹⁸ W. Hahlweg, op.cit., s. 47 n. W 1626 r. Gdańsk zaciągnął około 5000 piechoty, na którą w ciągu roku miano przeznaczyć 960 tysięcy zł (J. Seredyka, *Sejm w Toruniu w 1626 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 50. Por. T. Węsierska-Biernatowa, J. Czaplicka, M. Sławoszewska, *Archiwum miasta Gdańska. Przewodnik po zespołach 1253–1945*, Warszawa 1970, s. 83).

¹⁹ *Wacht-Ordnunge, darnach sich ein jeder Rottmeister, Bürger und Einwohner der königlichen Stadt Dantzick, in der Nachtwache, zurichten und zuverhalten wird wissen: Wie auch auff was weise der Rottmeister die Wacht heget*, Danzig 1626, k. [1–4].

²⁰ „Articulsbrieff der Konigl. Statt Dantzick, darauff die löbliche Soldatesca alda mitt Eisdspflicht verbunden ist” z 26 II 1636 r. (Biblioteka Gdańska PAN (dalej cyt. BG PAN), sygn. 2903 (Ms Ortm q 6), k. 1–4v); *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek, T. 2: Handschriften zur Geschichte Danzigs (Nachträge); Handschriften zur Geschichte von Ost- und Westpreussen; Handschriften zur Geschichte Polens; Sonstige Handschriften historischen Inhalts; Ortmanische Handschriften; Uphagensche Handschriften*, bearb. v. O. Günther (Katalog der Danziger Stadtbibliothek, Bd. 2), Danzig 1903, s. 527.

²¹ *Der Stadt Dantzick Kriegs-Artickel für ihre Unterhaltene Soldaten zu Ross und fuss verfasst im Anfang des Jahres 1646*, [in:] W. Hahlweg, op.cit., s. 17–24; APG, sygn. 300, XVIII/3, k. 627a–627d.

²² *Der Stadt Dantzick Kriegs-Artickel*, [in:] W. Hahlweg, op.cit., s. 24; BG PAN, 1204, s. 557.

²³ *Relacja spraw gdańskich na sejmie walnym warszawskim roku 1570*, [b. m. w., 1570], k. B₂v-B₃ (egzemplarz przechowywany w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie, 394 I).

dziły się siedem lat później, podczas walk prowadzonych ze Stefanem Batorym. Wówczas rada miejska wynajęła znanego kondotiera Hansa Winkelbrucha, który sprowadził swoich żołnierzy do walki z wojskami koronnymi²⁴. Wojna nie zmieniła pozycji Gdańska w zakresie władzy wojskowej²⁵.

Przechodząc do analizy ryskich artykułów wojskowych, warto odnotować specyfikę sił zbrojnych Gdańska i Rygi na tle wojsk istniejących w Rzeczypospolitej. Oba ośrodki miejskie miały pełną autonomię w kwestiach militarnych. Niezależnie od woli króla i sejmu wydawały listy przypowiednie i werbunkowe – co interesujące bez podpisu, pieczęci, a nawet zgody władcy²⁶. Dokumenty te ogłaszano w imieniu rady miejskiej i przykładano do nich własną pieczęć²⁷. Również Rewel po przejściu przez Szwedów w drugiej połowie XVI stulecia zachował analogiczną autonomię²⁸.

Autonomia militarna Rygi w ramach Rzeczypospolitej była porównywalna do gdańskiej. Miastu przez dwadzieścia lat (1561–1581) udało się utrzymać niezależność od władców Rzeczypospolitej, wzorując swój status na wolnych miastach istniejących w Rzeszy (niem. *Freie Reichsstadt*)²⁹. W tym czasie dochodziło nawet do działań zaczepnych z wojskami litewskimi i koronnymi³⁰. Ostatecznie jednak Stefan Batory w Drohiczyźnie w roku 1581 wydał *Privilegium Stephaneum*, a delegacja miejska złożyła przysięgę wierności i posłuszeństwa³¹. Realna kontrola Rzeczypospolitej nad Rygą była możliwa dzięki obsadzeniu przez wojska państwowe

²⁴ Por. *Historia Gdańska*, t. II: 1454–1655, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 580 n.

²⁵ Kolejne próby włączenia gdańskich sił zbrojnych w struktury państwowe nastąpiły w latach 1655–1656 oraz w roku 1678 (E. Cieślak, *Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku: interwencja Jana III Sobieskiego*, Gdańsk 1962, s. 199, 207; idem, *Wojskowo-polityczne i gospodarcze znaczenie Gdańska w wojnie polsko-szwedzkiej*, [in:] *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973, s. 358–381).

²⁶ Król wydawał władzom miejskim zgodę na werbunek na terenach podlegających jego władzy zwierzchniej. W 1608 r. Zygmunt III Waza przyzwolił na zaciąg żołnierzy na terenie Prus (LVVA, f. 673, op. 3, dział 14, nr 94).

²⁷ Przykładowo w Rydze przechowywano je w teczce z adnotacją „Bürger- und Kriegs-Hauptleute Bestallung”. Tekst listu werbunkowego zaczynał się od sformułowania: „Wir Bürgermeister und Radtmanne der Stadt Riga [...], Burgermeistere undt Rath der Königlichlichen Stadt” (LVVA, f. 673, op. 1, nr 1177, k. 3, 97, 102).

²⁸ Zob. T. Schiemann, *Revaler Landsknechte zur Zeit der ersten Russennoth*, Baltische Monatschrift, Bd. 32, Reval 1885, s. 229–239.

²⁹ A. Ziemlewska, *Ryga w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej (1581–1621)*, Toruń 2008, s. 40–60, 69–76.

³⁰ Przykładowo, na zjeździe stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie z 1574 r. pisano: „Ryzanie przepomniawszy powinności swej powinnej ku tej R(zeczy)p(ospolitej) prawie nieprzyjacielskim obyczajem rzuciwszy się na zamek JKM Blocaus, on mocą zburzyli i jeszcze do innych, a mianowicie do Demomontu [Dźwinoujścia – K. Ł.] gotują się i przegrażają” (*Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólewi (1572–1576, 1586–1587 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006, s. 107).

³¹ *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*, T. V, ed. M. Dogiel, Vilnae 1759, s. 306 („*Recognitio Civitatis Rigensis praestiti Sacrae Regiae Maiestati Juramenti*”, Ryga, 7 IV 1581 r.), 308–314 („*Jurium omnium, Immunitatum, Privilegiorum Civitatis Rigensis*”, Drohiczyzn, 14 I 1581 r.).

zamku (twierdzy) ryskiej, wybudowanie i obsadzenie u ujścia Dźwiny fortyfikacji – Dźwinoujścia oraz w pobliżu miasta blokhauzu³². Charakterystyczne, iż sejm w 1620 r. w dowód uznania za wierność Rzeczypospolitej przedłużył władzom ryskim dzierżawę Ikskil (łot. Ikšķile) i Kircholmu (łot. Salaspils) na kolejne 20 lat, zastrzegając, „że tam żadnych fortiec, ani propugnacula, zakładać nie mają”³³.

Podległość żołnierzy ryskich władzy państwowej była bardziej skomplikowana niż w Gdańsku³⁴. W myśl postanowień konstytucji batoriańskich miasto mogło utrzymywać własne wojska, jednakże w czasie wojny powinno wystawiać kontyngent zbrojny na potrzeby Rzeczypospolitej (300 żołnierzy oraz artylerię)³⁵. Siły te należy traktować jako element składowy wojsk Rzeczypospolitej, podobnie jak powinności lenników Prus Książęcych, Kurlandii i Semigalii, a także Ordynacji Ostrogskiej, które to podmioty w okresie wojny wysyłały kontyngenty wojskowe³⁶. Henryk Wisner nazwał te wojska „oddziałami ponadpaństwowymi”³⁷, przez co należy rozumieć, iż proces werbunku, zasady dyscyplinarne i organizacyjne, w końcu obsadzenie kadry oficerskiej było w ich przypadku niezależne od centralnych organów państwowych – króla, sejmu lub hetmanów.

Rada miejska akceptując obowiązek wspomagania wojsk Rzeczypospolitej, starała się uzyskać kolejne przywileje. Przede wszystkim dążono do otrzymania zwolnienia z powinności podatkowych lub możliwości zatrzymania większej części wpływów z ceł, z uwagi na utrzymywanie stałych sił zbrojnych. Taka sytuacja występowała m.in. w latach 1589, 1598 i 1599, 1601³⁸.

Nie tylko konieczność dostarczania kontyngentu zmuszała mieszczan do utrzymywania stałych sił zbrojnych. Przede wszystkim żołnierze stanowili przeciwwagę dla wojsk państwowych i funkcjonującej administracji państwowej. Dźwinoujście, Kokenhausen, ryski „Blokhauz”, a nawet zamek w Rydze posiadały załogi wojskowe podporządkowane bądź to administratorowi Inflant, staroście ryskiemu, bądź (szczególnie w XVII w.) hetmanom koronnym lub litewskim³⁹. Ryga toczyła bata-

³² Analogiczne działania podjęli Szwedzi w Rewlu (T. Schiemann, op.cit., s. 231–232). Tymczasem w Gdańsku nie stacjonowała załoga wojsk koronnych, a Wisłoujście zostało wybudowane i obsadzone przez żołnierzy gdańskich. W 1570 r. komisarze królewscy skarżyli się: „Kapitany na Blockausie gdzie są wrota do Korony, ludzie obce stawili” (*Relacja spraw gdańskich*, k. B₂v).

³³ *Volumina Legum* (dalej cyt. VL), t. III, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 182. Interesujące, iż starosta dyjamencki Jan Ostrowski energicznie przeciwstawiał się budowie latarni, która w rzeczywistości miała być ufortyfikowanym punktem obsadzonym przez ryską załogę. Zob. postanowienie rewizorów królewskich, którzy uznali, że budowa latarni nie stanowi niebezpieczeństwa dla twierdzy: LVVA, f. 673, op. 1, nr 94, k. 9, 11–11v, 39–40.

³⁴ Szczegółowy opis zob. w: A. Ziemlewska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 73–80.

³⁵ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1220, k. 105.

³⁶ M. Balcerek, *Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie Rzeczypospolitej ze Szwecją w latach 1600–1629*, Poznań 2012, passim (w szczególności s. 56–70); K. Łopatecki, *Organizacja*, s. 449–461.

³⁷ H. Wisner, *Rzeczypospolita Wazów*, t. 2: *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego – dyplomacja – varia*, Warszawa 2004, s. 10.

³⁸ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1220, k. 105; A. Ziemlewska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 208, 213.

³⁹ Przykładowo: atak wojsk ryskich na przedmieścia podlegające jurysdykcji zamku (LVVA, f. 673, op. 3, dz. 13, nr 18. Por. A. Ziemlewska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 80, 106–108, 112–114, 123–124, 152–153, 164–171).

lię prawną, która nierzadko przekształcała się w otwarty konflikt z rotmistrzami i starostami zamków⁴⁰. Nawet w czasie największego zagrożenia miasto odmawiało przyjęcia załogi wojskowej: w samym 1601 r. dwukrotnie zamknięto bramy przed wojskami Jerzego Farensbacha, a we wrześniu (co wywołało już powszechne oburzenie) nie wpuszczono oddziałów litewskich dowodzonych przez Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”⁴¹. W 1604 r. pomiędzy radą miejską a gildiami zawarto umowę, w świetle której żadne wojska nie mogły wkroczyć w obręb murów miejskich, co stanowiło urzeczywistnienie „prawa załogi”⁴².

O suwerennej pozycji Rygi w strukturach Rzeczypospolitej świadczy swoboda w dysponowaniu swoim wojskiem. Przykładowo 6 IV 1619 r. zawarto sojusz wojskowy pomiędzy radą miejską a hetmanem polnym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Umowa skierowana była przeciwko Wolmarowi i Janowi Farensbachom. Ciężar walk miał spaść na hetmana, jednak miasto wśród różnych zobowiązań podjęło się wystawienia przynajmniej 200-osobowego dobrze wyszkolonego oddziału pieszego⁴³. W 1608 r. wypożyczono 6 żołnierzy do angielskich statków kaperskich udzielających pomocy ryżanom⁴⁴.

Genezy powstania specjalnych praw dla żołnierzy stacjonujących w Rydze można upatrywać w połowie XVI stulecia. Podczas wojny inflanckiej arcybiskup ryski – Wilhelm Hohenzollern wydał w grudniu 1558 r. najstarsze znane ryskie artykuły wojskowe⁴⁵. Akt składał się z 28 nierzadko rozbudowanych przepisów,

⁴⁰ Skargi na Jana Ostrowskiego będącego dowódcą Dźwinoujścia odnotowane zostały w: LVVA, f. 673, op. 1, nr 93–105. Pod numerem 97 przechowywane są również dokumenty potwierdzające agresywne poczynania obu stron konfliktu. Por. F. Nyenstädt, *Livländische Chronik, nebst dessen Handbuch*, hrsg. v. G. Tielemann, [in:] *Monumenta Livoniae Antiquae. Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands dienen*, Bd. 2, Riga–Leipzig 1839, s. 110 n.

⁴¹ S. Herbst, *Wojna inflancka 1600–1602*, Warszawa 1938, s. 62, 120; A. Ziemiańska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 215, 227. Niewątpliwie na tej decyzji zaciążyły negatywne doświadczenia z 1581 r., kiedy Jerzy Farensbach stacjonował przez krótki czas w Rydze wraz z zaciągniętymi w Rzeszy landsknechtami, którzy dopuszczali się licznych nadużyć i krwawych porachunków (*Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebuch*, hrsg. H. J. Böthführ, *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Bd. 13: 1886, s. 381). Nie wiemy, jak zareagowała rada na propozycję Gdańska z 1601 r. wysłania 60 żołnierzy w celu wzmocnienia garnizonu miejskiego (LVVA, f. 673, op. 1, 1228, s. 104).

⁴² LVVA, f. 673, op. 1, nr 809, k. 42–44v. Rada miejska po konsultacji z gildiami odmówiła staroście ryskiemu zorganizowania dla załóg w Rydze i Dźwinoujściu procesji Bożego Ciała (A. Ziemiańska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 177–178). Dla porównania w 1577 r. luterańskie władze Gdańska udzieliły zezwolenia na oficjalne nabożeństwa i pogrzeby prezbiteriańskie na potrzeby szkockich wojsk służących w mieście (A. Biegańska, *Żołnierze szkoccy w dawnej Rzeczypospolitej*, SMHW, t. 27: 1984, s. 100).

⁴³ Российская Национальная Библиотека, Санкт Петербург (dalej cyt. РНБ), Ф. 971, Авт. 321/2, № 18, s. 1–4; LVVA, f. 673, op. 1, 348, s. 479–482; Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów (dalej cyt. AGAD, AR), dz. II, sygn. 715, s. 1–4. Realizacja zapisów umowy: LVVA, f. 673, op. 1, nr 348, s. 500, pkt. 4.

⁴⁴ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1219, k. 57v.

⁴⁵ *Kriegs- und Lager-Artikel des EB. Wilhelm*, Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, Bd. 1, Reval 1861, s. 290–296; W. Urban, *Nowożytni najemnicy*, tłum. A. Romanek, Warszawa 2008, s. 64.

co interesujące – mających charakter powszechny (obowiązywały wszystkie rodzaje sił zbrojnych). Na początku dokumentu znalazło się wezwanie do modlitwy oraz umiarkowania w jedzeniu i piciu, następnie omówienie zasad składania uroczystych przysięg wojskowych. W artykule 3 zakazano landsknechtom, miejscowym żołnierzom i milicji czynienia krzywdy kobietom, dzieciom oraz starcom. Interesujący był artykuł 4 apelujący o zaniechanie waśni wewnątrz oddziałów, co było odpowiednikiem artykułu 52 (wersja K) *Porządku praw rycerskich*⁴⁶. Kolejny przepis wzywał mężczyzn zamieszkujących ziemie arcybiskupa do zaciągania się do wojska. W dalszej kolejności mieliśmy do czynienia z mniej oryginalnymi rozwiązaniami, które przede wszystkim opisywały przestępstwa wojskowe: gwałt, plądrowanie, handel bronią, dezercja itp.

Z okresu władania Rygą przez Rzeczpospolitą znamy zaledwie jeden przykład ogłoszonych przez radę miejską artykułów wojskowych⁴⁷. Dwa niezależne źródła potwierdzają, że *Rigischer Artikelsbrieff* opublikowany został w 1600 r., choć nie odnotowano miesiąca i dnia ogłoszenia⁴⁸. Dokument składał się z 29 numerowanych przepisów prawnych opatrzonych krótkim wstępem oraz informacją o sposobie złożenia przysięgi na artykuły wojskowe⁴⁹. Brak podobnych przepisów z późniejszego okresu może oznaczać, że akt ten miał charakter wieczyste obowiązujący, co na tle niemieckich miejskich artykułów wojskowych jest typowym rozwiązaniem⁵⁰. Oprócz tego władze miejskie często wydawały listy werbunkowe, które zawierały normy dotyczące zasad dyscypliny wojskowej⁵¹. W 1602 r. ogłoszono akt normatywny, który regulował zasady postępowania przełożonego nad wojskiem. Dokument ten prawdopodobnie uzupełniał artykuły, ale jego treść pozostaje nieznana⁵². Warto zauważyć, że prawa wojskowe nie zawierały odniesień do aktualnych wydarzeń politycznych lub konkretnej kampanii wojennej. Niektóre artykuły (1, 5, 6, 15, 17, 18, 24) dotyczyły sytuacji, w których działania wojenne toczyły się miały poza murami miasta, tym samym odwoływały się do obowiązku wystawienia podczas działań wojennych 300-osobowego kontyngentu piechoty⁵³. Potwierdzają to sprostowanie artykuły 10 i 11, które określają zasady współżycia społecznego w „ryskim regimencie”. Artykuły dostosowane są do potrzeb

⁴⁶ *Polskie ustawy*, s. 72.

⁴⁷ Z wcześniejszego okresu podstawowe regulacje dotyczące dyscypliny wojskowej zawierał akt („Bürger Ordnung”) z 1573 r. (LVVA, f. 673, op. 1, nr 1177, k. 4v, 51–58).

⁴⁸ *Ibid.*, f. 673, op. 1, nr 1177, k. 5; nr 1182, k. 6.

⁴⁹ Analiza na podstawie: *ibid.*, f. 673, op. 1, nr 1182, k. 3–6 (zob. również aneks źródłowy).

⁵⁰ W sumariuszu aktów normatywnych dotyczących wojsk ryskich odnotowano tylko raz artykuły wojskowe (z 1600 r.), zob. *ibid.*, f. 673, op. 1, nr 1177, k. 4–6. Prawdopodobnie do artykułów wojskowych z 1600 r. odwołuje się list werbunkowy z 1617 r., który nakazuje utrzymanie dyscypliny wojskowej i przestrzeganie przepisów zawartych w *Artikelsbrieff*, zob. *ibid.*, f. 673, op. 1, nr 1177, k. 103 v.

⁵¹ Wydawane one były m.in. w 1581, 1592, 1601, 1602, 1606, 1610, 1611, 1617, 1618 i 1621 r., zob. *ibid.*, f. 673, op. 1, nr 1177, k. 4–6, 63–116v.

⁵² *Ibid.*, f. 673, op. 1, nr 1177, s. 5; nr 1182, k. 3–6.

⁵³ S. Herbst, *op.cit.*, s. 21, 26.

wojsk pieszych⁵⁴. Umieszczenie dokumentu w jednostce dotyczącej artylerii może wskazywać, że przepisy obowiązywały również artylerzystów i ich pomocników⁵⁵. Struktura dowodzenia zaś – że przepisy te stosowane były również w oddziałach milicji, o czym szerzej w dalszej części tekstu.

Niewiele można powiedzieć o strukturze oddziałów ryskich na przełomie XVI i XVII stulecia. Z przepisów (art. 1, 4, 6, 10, 13–16, 20–22, 24–25, 27–29) wynika, iż władzę zwierzchnią nad armią sprawowała rada miejska, wraz ze specjalnie powołanymi w tym celu organami miejskimi określanymi w źródłach jako: *Regenten*⁵⁶ oraz *Musterherrn*⁵⁷. Struktura dowodzenia w oddziałach opierała się na pułkownikach, kapitanach i rotmistrzach (w źródle: *Obersten, Hauptman, Heuptleüten, Rottmeistern*) oraz podoficerach i służbie porządkowej (*Profosen, Weibel, Leutenant, Fendrich*)⁵⁸. Aby zrozumieć strukturę ryskich oddziałów, należy się posłużyć analogią do oddziałów stacjonujących w Gdańsku. Z zapiski w kronice Wenzela Mittendorfa, odnoszącej się do 1623 r. wynika, iż oddziały piesze milicji podzielone były na chorągwie (kompanie) dowodzone przez kapitana (*Hauptman*) oraz porucznika i chorążego (*Leutenant, Fendrich*) i liczyły od 300 do 400 osób. Trzy rotty dowodzone przez dwóch rotmistrzów (*Rottmeister*) oraz kapitana wchodziły w skład kompanii. Te zaś jednostki składały się z 3–6 kapralstw, które liczyły od 14 do 97 osób. Autor odnotował również 600-osobowy oddział najemny, podzielony na 3 kompanie (po 200 osób każda) o tradycyjnej strukturze dowodzenia. Oddziały dowodzone były przez kapitana Antoniego Müllera, kapitan-lejtnanta Konrada Kōlera i lejtnanta Michela Hülsemana. W twierdzy Wisłoujście stacjonował 200-osobowy oddział dowodzony przez kapitana Michela Tōnniesa⁵⁹.

Sądę, że w Rydze mieliśmy do czynienia z analogiczną sytuacją. Oddziały milicji dowodzone były przez kapitana, który do pomocy miał porucznika i chorążę-

⁵⁴ Inaczej sytuacja prezentowała się w Gdańsku, gdzie obok piechoty występowali rajtarzy i dragoni, zob. *Der Stadt Dantzick Kriegs-Artickel*, [in:] W. Hahlweg, op.cit., art. 6, s. 18.

⁵⁵ Rada miejska Rygi utrzymywała około 50 artylerzystów, tak przynajmniej było w 1621 r., kiedy ogólną liczbę najemników określano na 334 osoby (E. Jekabsons, *Miasto Ryga i twierdza Dźwinoujście w czasie wojny polsko-szwedzkiej 1600–1621*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku, z. 12: 1998, s. 30).

⁵⁶ W mieście na początku XVII stulecia pieczę nad artylerią i oddziałami pieszymi sprawował Rötger zur Horst, jednak wobec kroków podjętych przez jego brata (Johanna) i podejrzeń o utrzymywanie kontaktów ze Szwedami postanowiono powierzyć tę odpowiedzialną funkcję innym osobom, zob. F. Nyenstädt, op.cit., s. 114–116; por. P. A. Jeziorski, *Właściciele majątków ziemskich na terenie Inflant Polskich u schyłku XVI wieku*, [in:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 73–76.

⁵⁷ W 1601 r. na stanowisko to wybrani zostali: Bernd von Gerten i Ernst Lindhorft, zob. F. K. Gadebusch, *Livländische Jahrbücher*, Bd. 2, Riga 1781, s. 243. Na Warmii tytuł *Musterherrn* oznaczał dowódcę pospolitego ruszenia (T. Grygier, *Zarządzanie Warmią na przełomie XV/XVI w.*, Studia Warmińskie, t. 9: 1972, s. 163).

⁵⁸ Nominacje dowódców wojskowych: LVVA, f. 673, op. 1, nr 1177, 1189 (od 1617 r.).

⁵⁹ „Wenzel Mittendorfs krōnika” w: Svenska Riksarkivet Stockholm (dalej cyt. SRS), Krigsarkivet, Gustav Adolfsverket, C 14:1 (Avskriftsamlingen 286), s. 3–16; por. J. Maroń, *Militarne aspekty wojny trzydziestoletniej na Śląsku*, Wrocław 2000, s. 71.

go, te zaś dzieliły się na rotę z rotmistrzami. W skład rot wchodziły „kapralstwa” dowodzone przez sierżantów. Prawdopodobnie analogiczna struktura obowiązywała w oddziałach najemnych. Całością dowodził wybierany przez radę pułkownik (*Oberst*), który – jak się wydaje – przejmował dowodzenie jedynie na czas wyprawy poza granice miasta⁶⁰.

Artykuły wojskowe znacznie ograniczyły kompetencje kapitanów. Po pierwsze, w świetle artykułu 20 rada miejska mogła swobodnie dobierać, a nawet zwiększać lub zmniejszać liczbę poruczników, chorążych i sierżantów. Po drugie, artykuł 21 ograniczył możliwości werbunkowe. Zakazano przejmować żołnierzy z innych oddziałów bez zgody pułkownika, regenta lub kapitana. Co więcej, zakazano rotmistrzom, którzy byli podwładnymi kapitanów, zgadzać się na zmianę składu osobowego swoich oddziałów⁶¹. Nie jest jasne, jak wyglądała sytuacja z nominacją kapitanów. Prawdopodobnie uzależnione było to od sposobów zaciągu. Obok siebie występowały oddziały najemne z niezbywalnymi prawami kapitana do oddziału⁶², potwierdzonymi w listach werbunkowych (niem. *Bestallung*), oraz jednostki, którym władze miejskie narzuciły własnych dowódców. Druga z sytuacji miała podobno miejsce w 1592 r., kiedy miasto zaatakowało Dźwinoujście. W protestacji dotyczącej tego zdarzenia odnotowano, iż rada miejska „zaciągnąwszy sobie liczbę niemałą służebnych do boju czechowych knechtów, przydawszy jem dla zwierzchności z pośrodka siebie niektórych starszych za rotmistrzy”⁶³. Wszystkie

⁶⁰ Sądownictwo i zasady utrzymania dyscypliny poza obszarem należącym do miast wymagały od władz szczełowych rozwiązań. W gdańskich artykułach wojskowych z 1636 r. odnotowano: „Letzliche in allen hohen verbrechen, so diesen articuls brieff entgegen, u[nd] vom h[ohen] obersten durch den regiments schutzen sties malefitz recht gebracht, u[nd] daselbst geurtheilet werden, behelt die exaction, schärfung u[nd] begnädigung des verbrechens E. Rath innerhalb d[er] statt u[nd] schanzen zur Weißelmunde sich gantz bevor, da wird sich niemand setzen, nicht wird sprechen, noch tadeln, sondern fur genehm und gutt halten solle. Zu kriegszeit aber ist außserhalb d[er] statt vom E. Rath der justitien administration, in fällen, welche kriegsdisciplin zuerhalten, eine geschwinde execution erfordern, dem h[ohen] obersten gantzlich vertrauet u[nd] ubergeben: wonach sich ein jed[er] zurichten, u[nd] fur die verbrechen, welche in vorher gehenden articulen mitt angedrawter straffe begriffen sein, wird zu halten wißen” („Articulsbrieff der Konigl. Statt Dantzick, darauff die löbliche Soldatesca alda mitt Eisdespflicht verbunden ist”, art. [16], k. 3).

⁶¹ „Soll kein Heuptman dem andern Knechte aufnehmen und das kein Rottmeister, ohn eines Erb. Raths Obersten, Heuptmann und Regenten Wissen, Zulaß und Befelch, keinen zu erlauben oder anzunehmen, Macht haben soll” (zob. aneks źródłowy, art. 21).

⁶² W państwach Habsburgów nawet wojna trzydziestoletnia nie złamała autonomicznej pozycji kondotierów. Otrzymywali oni patenty, które gwarantowały im dowództwo nad oddziałem oraz możliwość wyznaczania wszystkich oficerów. Mimo stopniowego ograniczania ich uprawnień (w 1634 r. wprowadzono zakaz posiadania więcej niż jednego pułku; zaczęto stosować praktykę zapoczątkowaną przez Albrechta von Wallensteina, która polegała na nierozwiązaniu jednostki po śmierci pułkownika itp.), do końca XVII w. nie zlikwidowano własnościowych praw do pułku. Polegały one m.in. na możliwości handlowania oddziałami i decydowaniu o zaopatrzeniu i uzbrojeniu armii (J. A. Mears, *The Thirty Years' War, the „General Crisis” and the Origins of a Standing Professional Army in the Habsburg Monarchy*, Central European History, vol. 21: 1988, no. 2, s. 132–140).

⁶³ LVVA, f. 673, op. 1, nr 100, s. 14.

te działania zmierzały w kierunku stworzenia oddziałów zaciężnych, gdzie dowódcy podlegają silnej kontroli władz miejskich.

Wiemy, że na początku XVII w. 300-osobowym ryskim korpusem piechoty wspomagającym siły Rzeczypospolitej dowodził pułkownik Otto Dönhof⁶⁴. Warto odnotować, iż posiadał on dziesięciokonny poczet, możliwe zresztą, że w jego skład wliczały się służby porządkowe (profos i jego podwładni)⁶⁵. Rola profosa była zresztą w artykułach ryskich wyeksponowana. Był on odpowiedzialny za utrzymanie dyscypliny wojskowej, w szczególności zobowiązano go do łapania przestępców i przyprowadzania podejrzanych przed oblicze sądu (14). Interesujące, że w świetle artykułu 10 na ręce profosa należało składać skargi oraz informować o konfliktach pojawiających się pomiędzy żołnierzami. Artykuł 3 informował, że sankcje będzie egzekwował kat (*Henker*). W świetle badań Pawła A. Jeziorskiego kat w Rydze był również odpowiedzialny za pochówek żołnierzy miejskich, którzy popełnili samobójstwo⁶⁶. Z *argumentum a minori ad maius* wynika, że kat zobowiązany był również grzebać żołnierzy, na których wykonał egzekucje.

Rigischer Artikelsbrieff liczący 29 przepisów prawnych na tle współczesnych artykułów wojskowych jest dokumentem krótkim. Warto wskazać, że litewskie prawa wojskowe wydane w 1601 r. przez Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” liczyły 72 artykuły, koronne Jana Zamoyskiego z 1593 r. – 73, szwedzkie Karola IX Sudermańskiego z 5 V 1599 r. – 72, czeskie artykuły Petra Woka z Roženberga (1594 r.) – 54, przepisy zatwierdzone przez Zjednoczone Prowincje Niderlandów w 1590 r. – 82, artykuły Księstwa Wirtembergii z 1588 r. – 61, austriackie z 1597 r. – 67⁶⁷. Zestawienie to pokazuje, że akt nie regulował całokształtu ówczesnej problematy-

⁶⁴ *Vertzeichniüss wass sich in Lieffland und Riga von Anno 1593 zugetragen, so vom H. Bodecker kürtzlich auffgezeichnet*, [in:] *Bodeckers Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse 1593–1638*, hrsg. v. J. G. L. Napiersky, Riga 1890, s. 4; *Diarium uber die izige Kriegsleuffe*, *Rigische Stadtblätter*, Riga 1895, s. 135–136; S. Herbst, op.cit., s. 80, 89, 92. Zachowała się informacja o liście werbunkowym dla Otto Dönhofa prawdopodobnie z 1611 r., zob. LVVA, f. 673, op. 1, nr 1771, k. 5v.

⁶⁵ W 1561 r. Zygmunt August mianując Florianą Zebrzydowskiego hetmanem korpusu posiłkowego wysyłanego do Inflant przydał mu trzydziestoosobowy oddział porządkowy pod dowództwem profosa. Podobnie w 1578 r. do rejestrowej piechoty kozackiej (500 żołnierzy) dowodzonej przez Jana Oryszowskiego dodano trzydziestoosobowy oddział (*Materiały do działalności wojskowej Floriany Zebrzydowskiego*, wyd. J. Jasnowski, Przegląd Historyczno-Wojskowy, R. 9: 1937, z. 2, s. 275; W. Semkowicz, *Popis wojska polskiego z lat 1561–1564 i wyobrażone na nim piętna końskie*, *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne*, t. 12: 1928–1929, s. 106).

⁶⁶ P. A. Jeziorski, *Margines społeczny w dużych miastach Prus i Inflant w późnym średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych*, Toruń 2009, s. 260–306 (w szczególności s. 279–280).

⁶⁷ *Holländisches Kriegerrecht von 1590*, [in:] E. Frauenholz, *Das Heerwesen in der Zeit des dreisigjährigen Krieges*, Teil 1: *Das Söldnertum*, München 1938, s. 329–349; *Polskie ustawy*, s. 341–351; „Karl IX krigsartiklar [...] 1592 juni 12”, SRS, Militaria M 904, karty niepaginowane; *Práva a nařízení lidu vojenskému vydána od pana Petra Woka z Rožmberka, nejvyššího hejtmana polního lidu českého r. 1594*, podał J. Umlauf, *Časopis Národního musea*, t. 5: 1847, s. 202–210; *Artikel-Brief für das Fußvolk, vom 11. Januar 1588*, [in:] *Sammlung der württembergischen Kriegs-Gesetze*, Theil 1, hrsg. v. Kapff, Tübingen 1849, s. 83–90; *Artikelsbrief, darauf denen Ehrwürdigen*, [in:] F. Kurz, *Oesterreichs Militärverfassung in ältern Zeiten*, Linz 1825, s. 439–457.

ki karno-wojskowej⁶⁸. Dlatego też w ostatnim artykule dopuszczono stosowanie analogii, przyzwalając radzie miejskiej oraz dowódcom („Erb. Raths, Obersten, Regenten und Heuptleuten”) na karanie innych wykroczeń. Mowa tu o mniej istotnych dla porządku wojskowego przestępstwach dyscyplinarnych, które nie wiązały się z groźbą śmierci czy karami mutylacyjnymi (ucięciem ręki, nosa, uszu itp.)⁶⁹.

Wobec osób naruszających reguły dyscypliny opisane w artykułach wojskowych zapowiedziano (art. 29): „Wo einer oder viel, so dise vorgeschriebne Articul einen oder mehr verbrechen wurde, derselbige soll nach Erkenntnus eines Erb. Raths Regenten und Heuptleuten als eidtbrüchlich, peinlich gestraffet werden”. A zatem do sądenia przestępstw wymienionych w artykułach wojskowych uprawnieni byli jedynie dowódcy oddziałów oraz regent rady miejskiej. Sądzę, że w najważniejszych sprawach skład sądu mógł być kolegialny. Sędziów upoważniono do przeprowadzenia inkwizycji szczególnej, w tym do zastosowania tortur wobec oskarżonych⁷⁰. Proces sądowy był więc tożsamy dla prawa miejskiego i wojskowego obowiązującego w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim⁷¹. Charakterystyczne, że z kompetencji sądowniczych wyłączony był burgrabia mianowany przez króla spośród czterech kandydatów wystawianych przez miasto, któremu przysługiwała szeroka jurysdykcja sądowa⁷².

We wstępie do *Rigischer Artikelsbrieff* znalazła się informacja, że artykuły zostały wydane przez ryską radę miejską i powinny być przez wszystkich żołnierzy zaprzysiężone przed dowódcami oddziałów⁷³. Forma przysięgi odnotowana została na końcu tekstu. Ceremonia ta odbywała się podczas pierwszego popisu (musztry) i polegała na przyjęciu uroczystej postawy, złożeniu dłoni do przysięgi, wysłuchaniu artykułów oraz potwierdzeniu zrozumienia ich treści oraz podporządkowania się im wraz z formułą kończącą: „Alß mir Gott helff und sein heil-

⁶⁸ Podobna sytuacja wystąpiła w Gdańsku. „Articulsbrieff der Konigl. Statt Dantzick, darauff die löbliche Soldatesca alda mitt Eisdspflicht verbunden ist” ogłoszony 26 II 1636 r. zawiera 16 przepisów prawnych (w tym 15 numerowanych).

⁶⁹ Por. J. Muszyński, *Przestępstwo wojskowe a przewinienie dyscyplinarne w polskim prawie wojskowym*, Warszawa 1967, passim (w szczególności s. 108–111).

⁷⁰ W Rydze tortury przeprowadzane były w „Wieży Prochowej” nieopodal siedziby kata. O torturach w procesie wojskowym: P. Papis, *Holländisch Kriegs-Recht, Und Articul-Brieff mit angehefften Kayser Maximiliani II. Articul-Brieff: item Caroli V. Peinliche Halßgerichts-Ordnung*, Straßburg 1643, s. 122–124.

⁷¹ M. Mikołajczyk, *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII wieku*, Katowice 2013, passim. W wojsku proces inkwizycyjny, stosowanie tymczasowego aresztowania oraz użycie tortur były charakterystyczne jedynie dla wojsk najemnych i oddziałów wchodzących w skład autoramentu cudzoziemskiego. W pospolitym ruszeniu oraz autoramencie narodowym postępowanie było zbliżone do reguł obowiązujących w prawie ziemskim (K. Łopatecki, *Organizacja*, s. 548–565, 586–589; J. Sowa, „W czym vertitur powaga moja hetmańska...” *Organizacja i procedura sądu hetmańskiego w Koronie w latach 1683–1699*, CPH, t. 65: 2013, z. 1, s. 203–228).

⁷² Por. A. Ziemiańska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 81–82.

⁷³ Była to istotna różnica w stosunku do litewskich i koronnych praw wojskowych, gdzie Jan Tarnowski przeforsował wycofanie przysięgi na wierność artykułom wojskowym (zob. J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, oprac. T. M. Nowak, Warszawa 1987, s. 65, 127–129).

liges Evangelium”⁷⁴. Dodać należy, że w niemieckojęzycznym kręgu kulturowym przysięga wojskowa polegała na podniesieniu prawej ręki, ugięciu dwóch palców (małego i serdecznego) oraz wymówieniu słów roty⁷⁵.

Ta uroczysta ceremonia odbyła się po raz pierwszy 12 I 1601 r., gdy „der Stadt Riga Knechte 800 bei der Vogelstange gemustert, daselbst die fahne im Schwengen entzwey gebrochen”⁷⁶. Od tego momentu omawiane artykuły wojskowe zaczęły obowiązywać żołnierzy, co znajduje potwierdzenie w artykule 3, gdzie poinformowano, że służba zaczynała się od popisu (musztry), podczas którego spisywano imię, stan i miejsce urodzenia wszystkich żołnierzy. Wówczas następowała też kontrola uzbrojenia oraz wypłata żołdu⁷⁷. Niestety, nie wiemy, z jakich terenów zaciągnięci w tym okresie przez władze miejskie Rygi żołnierze pochodzili. Niewątpliwie nie byli to Łotysze, Polacy, Litwini, Szwedzi czy Rusini. Sformułowanie przepisów prawnych w języku niemieckim, jak i informacja udzielona przez Krzysztofa Skorobowicza w 1612 r. świadczą o tym⁷⁸, że zaciągani byli z obszarów niemieckojęzycznych. Tym samym mogli oni pochodzić zarówno z Rzeszy Niemieckiej, jak i Prus, Inflant oraz samej Rygi.

Dodać należy, że żołnierze zobowiązani byli do złożenia dwóch przysięg: na wierność radzie miejskiej oraz podporządkowanie się przepisom prawa wojskowego⁷⁹. Fundamentalny charakter, właściwy „miejskim artykułom wojskowym” miała norma znajdująca się w artykule 1⁸⁰. Jej treść odzwierciedlała rotę przysięgi na wierność składaną przez żołnierzy. Zawarto tam pięć najważniejszych postanowień: posłuszeństwa wobec rady miejskiej i oficerów, zakończenia służby wojskowej jedynie za zgodą rady, akceptowania nominacji urzędników wojskowych

⁷⁴ Analogiczna przysięga na artykuły wojskowe występowała w Gdańsku (rota brzmiała: „Alle Artickel, so mir itzt fürgelesen und ich wol verstanden habe, wil ich stetts veste unnd unvorbrüchlich halten, so war mir Godt helffe und sein heiliges Evangelion”), por. W. Hahlweg, op.cit., s. 125.

⁷⁵ A. Junghans, *KriegsOrdnung zu Wasser und Landt*, Cölln 1594, s. 23–24.

⁷⁶ *Vertzeichniüss wass sich in Liefeland*, s. 3. Liczba wojsk najemnych na służbie miejskiej zmieniała się z uwagi na stopień zagrożenia zewnętrznego i sytuacji ekonomicznej. W 1586 r. zaciągniętych było 500, w 1608 r. – 1000, w 1618 r. – 600, a w 1621 r. – 400 osób (F. Dsirne, *Der Rigasche Kalenderstreit zu Ende des 16. Jahrhundert*, Riga 1867, s. 106–107; A. Ziembewska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 235; E. Jekabsons, op.cit., s. 27, 29).

⁷⁷ Wszelkie przypadki patologii, które miały na celu oszustwo finansowe, utożsamiono z krzywoprzysięstwem i zaliczono do najcięższych zbrodni prawa wojskowego. Szczegółową analizę procedury popisu w oddziałach piechoty z pierwszej połowy XVI w. zob. w: A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 24–31, 286–287.

⁷⁸ K. Skorobowicz do K. Radziwiłła, z Popila 5 V 1612 r. (AGAD, AR V, sygn. 14507, s. 1–2), gdzie autor listu oceniał, że z terenu Inflant można zaciągnąć dobrze wyszkolonych żołnierzy: do 200 drabów pochodzących ze Szkocji i Anglii, „a z Niemcami, co służyli na Rydze do 300”.

⁷⁹ Zob. treści rot składanych na wierność radzie miejskiej i „królewskiemu miastu Ryga” (LVVA, f. 673, op. 1, nr 1182, k. 11; nr 1174, k. 53, 58v).

⁸⁰ „Das sie einem Erb. Rath gemelter Stadt Riga, drei Monat, oder so lang sie dieselben bedürffen werden, treulich dienen, und iren Befelchhabern, Rottmeistern und Weiblen, so von einem Erb. Rath gesezet, gehorsam sein und was sie mit ihnen schaffen und gebieten, dasselbige ohn alle Widerrede und Aufzug thun, darin keine Meuterung machen oder fürnehmen und keinen Zug gegen dem Feindt, und anders, wie die Not erheischet, abschlagen sollen”.

przez władze miejskie, zakaz buntów oraz nakaz wyruszenia na wyprawę wojenną na polecenie rady. Oczywiście nie odnotowano tam sankcji, a konkretyzacja przepisów oraz kary za ich nieprzestrzeganie zawarte zostały w kolejnych normach prawnych. W tym miejscu warto zaakcentować, że przepis ten faktycznie likwidował zwyczaj istniejący wśród najemników polegający na demokratycznym wyborze własnych oficerów⁸¹. Odnotowywał bowiem, iż „Befelchhabern, Rottmeistern und Weiblen” wybierani są przez radę miejską. Nowatorstwo tego przepisu widoczne jest w porównaniu z pruskimi artykułami wojskowymi ogłoszonymi przez Albrechta Hohenzollerna, gdzie umożliwiano jeszcze żołnierzom wybór „furiera i weybla, ale wszystkie inne urzędy przedni hetman jako by od samego wojennego pana osadzić ma”⁸².

Treść artykułu 1 stała się jedną z przyczyn politycznego sporu pomiędzy mieszczanami w 1604 r. Wówczas podczas wyborów starszego Wielkiej Gildii, wystąpiono przeciwko radzie miejskiej, zarzucając jej, że żołnierze ryscy podlegają jedynie radzie, a oddziały wysyłane są z miasta bez zgody starszych gildii⁸³. Rada miejska potrzebując wsparcia gildii podczas toczonych wojen, porozumiała się z protestującymi. Zobowiązano żołnierzy ryskich do złożenia przysięgi wierności zarówno radzie, jak i starszym gildii. Urzędnicy wojskowi mieli być odtąd zatwierdzani w porozumieniu z nimi, a pieczęć na dokumentach miała być przystawiana w obecności starszych⁸⁴. Pomimo faktu, że Zygmunt III Waza nie zatwierdził tego aktu, faktycznie obowiązywał on w Rydze do 1621 r. Trzeba było również dostosować do niego artykuły wojskowe⁸⁵.

Na jakich zasadach wystawiany był ryski kontyngent wojskowy, nie jest pewne. W 1620 r. Zygmunt III Waza żądał od rady miejskiej wyekspediowania oddziału jako eskorty dla Jana Karola Chodkiewicza, który miał negocjować ze Szwedami warunki rozejmu⁸⁶. Do negocjacji nie doszło z uwagi na chorobę hetmana. Miasto jednak również nie wywiązało się ze swoich obowiązków, wobec czego król polecił Chodkiewiczowi na poczet przyszłych negocjacji zaciągnięcie stuosobowego oddziału piechoty niemieckiej, która miała być opłacona przez ryżan⁸⁷. Stąd wniosek, że konsekwencją niewystawienia właściwej pomocy mogło być zaciągnięcie na polecenie króla oddziałów na koszt skarbu miejskiego. Oczywiście w trakcie działań wojennych szybkie zaciągnięcie oddziału piechoty było niemal niemożliwe, stąd hetmani skupiali się jedynie na perswazji i prośbach.

⁸¹ Por. H. M. Möller, *Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht- und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhundert*, Wiesbaden 1976.

⁸² „List z artykułami pieszych ludzi”, [in:] A. Hohenzollern, „Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych”, Biblioteka Kórnicka PAN (dalej cyt. BK), sygn. 669, art. 35, k. 124.

⁸³ F. Nyenstädt, op.cit., s. 102; A. Ziemlewska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 141–142.

⁸⁴ LVVA, f. 673, op. 1, nr 809, k. 42–44v.

⁸⁵ Podobne dążenia obserwujemy również w Gdańsku w drugiej połowie XVII w., por. E. Cieślak, *Walki społeczno-polityczne*, s. 57.

⁸⁶ Zygmunt III Waza do rady ryskiej, b. m. 28 IV 1620 r. (LVVA, f. 673, op. 1, nr 1219, k. 102).

⁸⁷ K. Radziwiłł do J. Ulricha i T. Rama, b. m. 16 V 1620 r. (Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, sygn. 16, k. 135).

Posiadamy informacje, że we wrześniu 1600 r. miasto wzbraniało się przed przekazaniem swojego korpusu Jerzemu Farenbachowi. Rada starała się nawet uwolnić od zobowiązań militarnych, proponując przekazanie pieniędzy na zaciąg 200 pieszych żołnierzy⁸⁸. Pierwszą samodzielną akcję ryżanie podjęli dopiero 2 V 1601 r., wysyłając 200-osobowy oddział pod Ikskil (łot. Ikskile)⁸⁹. Pod Kokenhauzen (łot. Koknese), gdzie oczekiwać należało głównej batalii ze Szwedami, władze miejskie wysłały korpus dopiero 22 V 1601 r. Jeszcze 27 V 1601 r. Krzysztof Radziwiłł, nie wiedząc o tym, pisał do syndyka ryskiego: „Też się wydziwić niemogę, że tej piechoty i strzelby, którą tu IchM pod Kokenhauz posłać obiecali nieposłali jeszcze i dotąd, [...] proszę abyś to [...] perswadował IchM do mnie tu pod Kokenhauz posłać raczyli, gdyż z pożytkiem to samych IchM będzie”⁹⁰. Argumentacja hetmana, który negocjuje, prosi, akcentuje korzyści samego miasta, pomija zaś możliwość poniesienia jakichkolwiek konsekwencji, jest symboliczna⁹¹. Przejście pod rozkazy naczelnego wodza następowało dopiero w obozie wojskowym, chociaż nadal posługiwano się odrębnymi regulacjami prawnymi.

Wydaje się, że koordynacja działań militarnych była słaba i opierała się na dobrej woli władz ryskich. Istniała co prawda konstytucja sejmowa z 1589 r., ale regulowała ona tę kwestię w sposób daleko nieprecyzyjny. W jej świetle hetmani koronni i litewscy podczas ekspedycji przejmowali władzę nad oddziałami inflanckimi⁹². Konstytucja wprost nie przyznawała kompetencji sądowniczych nad wojskami inflanckimi, ponadto nie odnotowano, że do tego kontyngentu zaliczają się również żołnierze ryscy.

Niezwykle charakterystyczne są w omawianym kontekście dwa przepisy (17 i 18), które odnoszą się do problemu współdziałania z wojskami litewskimi, koronnymi, pruskimi, kurlandzkimi i inflanckimi. Nie są one oryginalne, występują w wielu ówczesnych przepisach prawnych, ale ich zamieszczenie w tym niewielkim przecież akcie jest zastanawiające. Po pierwsze, zobowiązano piechotę do ustąpienia miejsca w obozie jeździe, co oznaczało, iż po połączeniu wojsk oddziały ryskie miały ustąpić miejsca autoramentowi narodowemu oraz służbie ziemskiej znajdującej się pod dowództwem hetmana koronnego, litewskiego czy inflanckiego. Po drugie, zakazano żołnierzom ryskim odnosić się z pogardą i lekceważeniem do

⁸⁸ J. Farenbach do Zygmunta III Wazy, Burtniki 21 IX 1600 r. (BK, sygn. 293, k. 57; H. Wisner, op.cit., s. 14).

⁸⁹ *Vertzeichnüss wass sich in Lieffland*, s. 4; LVVA, f. 673, op. 1, nr 1298, k. 6 (podziękowanie K. M. Dorohostajskiego za pomoc udzieloną Dźwinoujściu).

⁹⁰ K. Radziwiłł do NN (syndyka ryskiego), obóz pod Kokenhauzen 27 V 1601 r. (PHB, Ф. 971, АБТ. 321/1, № 99). Zob. J. K. Chodkiewicz do Z. Chodkiewicz, Ryga 24 II 1611 r., [in:] *Korresponden-cye Jana Karola Chodkiewicza* [...], oprac. W. Chomętowski, Warszawa 1875, s. 75: „Panowie Ryżanie i teraz choć obiecali przecie żełgali: już się śmieję z nich, z ich nikczemności; ale cóż mam rzec”.

⁹¹ Zob. K. Radziwiłł „Piorun” do ryskiej rady miejskiej, Kokenhauzen 1601 r. (LVVA, f. 673, op. 1, nr 1296, k. 29), gdzie hetman dziękuje za posiłki.

⁹² VL, t. II, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 279.

autochtonów (mieszkańców Inflant) lub osób innej narodowości⁹³. Bardzo podobny przepis zmuszony był wydać Krzysztof Radziwiłł „Piorun” dla wojsk litewskich w 1601 r. W artykule 64 tego zbioru wspomniano o obowiązku dobrego traktowania żołnierzy węgierskich i niemieckich znajdujących się na usługach króla, po czym dodano niezwyklej wagi zapis: „tak i cudzego człowieka właśnie jako tego, który za brata nam być ma i który zaraz w sprawie z nami stanie i tegoż rozkazania którego i Polak powolny jest, aby zawždy czcił i szanował, oni też także przeciwko polskiej i litewskiej nacji przystojnie się zachować mają, tak też w inszej karności być [podkreślenia – K. Ł.]”⁹⁴. Powyższa norma odnosi się do innych posiłkowych armii walczących przeciwko Szwedom: ryżan, Kurlandczyków, Inflantczyków. Oddziały litewskie powinny się odnosić do tych korpusów z czcią i poszanowaniem. Co ważne, zaznaczono, że analogiczny przepis znajduje się w koronnych artykułach wojskowych oraz w przepisach dotyczących dyscypliny wojskowej armii posiłkowych (w tym ryskiej). Pomiędzy omawianymi artykułami 18 i 64 zachodzi ścisła korelacja. Uważam, że powyższy fragment świadczy o znajomości przepisów ryskich przez Radziwiłła oraz o późniejszym wydaniu artykułów litewskich. Ponadto sądzić można, iż na poziomie poszczególnych wodzów lub za pośrednictwem króla uzgodniono konieczność wzajemnego respektowania honoru i czci żołnierzy.

Walki pomiędzy żołnierzami ryskimi a polskimi i litewskimi nie należały do rzadkości⁹⁵. Wydanie w 1600 r. ryskich artykułów wojskowych w istotny sposób zmniejszyło skalę zjawiska. Wszystkie patologie nie zostały jednak wyeliminowane. Szczególnie burzliwy był rok 1602. Wówczas Maciej Leniek, starosta ryski, skarżył się, że w dniach 5–7 czerwca jego podwładni zostali zaatakowani i poranieni⁹⁶. Największe jednak starcia miały miejsce w lipcu 1602 r., kiedy doszło do regularnych walk pomiędzy żołnierzami koronnymi i ryskimi. Śledztwo w tej sprawie prowadził Jan Zamoyski, który chciał ukarać prowodyrów rozruchów. W toku dochodzenia okazało się, że winni zająć byli polscy żołnierze⁹⁷. Powyższy przykład

⁹³ W całości przepis brzmi: „Es soll auch irer keiner, obs Sach were, dass frembd Kriegeswolkh aus der Landtschafft oder andere Nation zu inen keme, dieselbigen in keinen Weeg verachten oder bespotten” (zob. aneks źródłowy, art. 18).

⁹⁴ РНБ, Ф. 971, Авт. 321/1, № 141, art. 64, k. 95.

⁹⁵ W 1587 r. Martin Giese zorganizował nieudany i okupiony dużymi stratami atak na ryski blokhauz. Przybyli do miasta 17 VII 1589 r. komisarze królewscy uznali rozruchy i towarzyszący im atak na blokhauz za zbrodnię obrazy majestatu i doprowadzili do skazania prowodyrów zajścia na karę śmierci (A. Ziemlewska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 112–113, 123–124).

⁹⁶ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1013, k. 11–11v.

⁹⁷ T. Hiärn, *Ehst-, Lyf- und Lettländische Geschichte*, [in:] *Monumenta Livoniae antiquae*, Bd. 1, hrsg. v. C. E. Napiersky, Riga–Dorpat–Leipzig 1835, s. 394–395. Wydarzenie to zostało również odnotowane w *Verteichnüss wass sich in Lieffland*, s. 14–15: „Denn 15. Julii nachdem viele Pohlen nach dem Lager gezogen, haben 300 Mann in dem aufziehen einen Hoff, so nicht weit von Riga gelegen und den Rigischen zugehörig, auß muthwillen angezündet, darauf drey Rotten der Rigischen Soldaten gelegen, derselben, unangesehen Sie sich wohl und tapffer gewehret, etzliche erschossen, auch jämmerlich zerhacket und ezliche verbrand, davon nur 9 zum Theil verwundet zu Riga angekommen. Nachdem aber die Rigischen solchen frevel und gewald erfahren, sind insonderheit die

sugeruje, że w przypadku popełnienia przestępstwa zarówno przez żołnierzy ry-
skich, jak i koronnych lub litewskich, władnym do rozpatrzenia takiej sprawy był
hetman wielki koronny lub litewski.

Dodać należy, że ingerencja hetmanów w ryski wymiar sprawiedliwości była
bardzo rzadka. Zaobserwować to możemy, analizując najcięższe zbrodnie popeł-
niane przez żołnierzy regimentu ryskiego. Do nich można zaliczyć bunt i tumult
(art. 12), zdradę (art. 13), które to czyny powinny być karane bez wszelkiej lito-
ści najcięższym rodzajem sankcji. W praktyce przepisy te zastosowano w 1602 r.
Wówczas miasto wysłało 600 muszkietarów do pomocy wojskom polsko-litew-
skim. Oddział ten w trakcie marszu wypowiedział posłuszeństwo i złupił okolice
Aahof (łot. Ādaži). Władze Rygi wynajęły nowy oddział, który otrzymał zadanie
rozbrojenia niekarnego zaciągu. Co interesujące, działanie mieszczan potępił Jan
Karol Chodkiewicz, który uznał podjęte kroki za zbyt represyjne⁹⁸.

Jakie organy były właściwe do sądenia żołnierzy, można przeanalizować dzie-
ki zbrodni, której dopuścili się dwaj żołnierze pod koniec 1608 r. Wówczas oddział
koronny złapał pod Dźwinoujściem Jakuba Müntera oraz Christiana Gohra. Pierw-
szy z nich był chorążym w rocie polskiej, a drugi dowódcą oddziału miejskiego,
prawdopodobnie rotmistrzem milicji ryskiej (w źródle określony został jako „Füh-
rer”). Nie tylko dopuścili się oni dezercji, ale chcieli także dokonać zdrady („Ha-
ben bekann, dass Sie gesinnet die Stadt zu verrathen, nemblich auf Weynachten
nacht wollen Sie bey der Masselpforten die Schlusse mit 1000 Mann anfallen und
den Wall einnehmen”). Podjęto śledztwo, zgodnie z właściwością rzeczową jeden
z nich trafił do zamku ryskiego, drugi zaś do miasta. W obu przypadkach właściwe
organy sądowe przeprowadziły inkwizycję połączoną z torturami. Pomiędzy or-
ganami wymiaru sprawiedliwości dochodziło do ścisłej współpracy, m.in. przeka-
zywano zeznania i konfrontowano je z informacjami udzielonymi przez drugiego
podejrzanego. Postępowanie sądowe na zamku przeprowadzał porucznik Lacki,
a akta sporządzano w języku polskim. W Rydze sprawą zajął się wieloosobowy sąd
wojskowy. W wyniku postępowania okazało się, że prowodyrem był Jakub Münter,
który „z towarzyszem się zmówił”. Działanie to wiązało się z nieodnotowanym
w źródłach sporem z radą miejską, tym samym przygotowanie do zdrady miało
charakter zemsty za „przegranie sprawy mej u Ryżan”. Organy ścigania sprawdziły
możliwość istnienia całej siatki szpiegowskiej. Podejrzenia skierowano na żonę Ja-

Bürger und Soldaten sehr entrüstet und zornig geworden, begehrende mit einem Außfall solchen
muthwillen zu rechnen, daß dann E. Erb. Rath auf Jhr hartes anhalten endlich bewilliget, seind also
diejenigen Gesellen und Soldaten zusambt etzlichen Bürgern umb 12 Uhr in der Nacht außgelaßen,
welche dann die Pohlen bei der Neuen Mühlen angetroffen, und obwohl die Pohlen hatten eine wa-
genburg geschlagen, haben Sie dennoch tapffer zu Jhnen angesetzt und mit Feldtstücken herraußge-
locket, mit Jhnen scharmiitziret, also daß von den Pohlen 200 zum theil erschlagen und in das waßer
gejaget, da Sie dann ersoffen, haben die wagen zum theil geplündert, die übrigen begnadet hat man
Jhres weges ziehen laßen, und seind also die Pohlen von den Teutschen und Unteutschen damahls
redlich tractiret worden und haben also Jhres frevels buße thun müßen. Von den Rigischen Soldaten
seind 9 mit Tode umbgekommen, von Burgern und Gesellen Gottlob keiner beschediget”

⁹⁸ E. Jekabsons, op.cit., s. 25.

kuba Müntera oraz dwie osoby wskazane przez Christiana Gohra. Prawdopodobnie w stosunku do tych osób postępowanie umorzono, natomiast żołnierze w obu sądach skazani zostali na karę śmierci. Przyczyniła się do tego postawa Müntera, którzy na torturach utrzymywał, że „żaden [żołnierz – K. Ł.] o tym nie wiedział prócz Krystyanusa, który siedzi w mieście”. Charakterystyczne, że egzekucje odbyły się w różnym czasie i miejscu, odmienny był również rodzaj sankcji. Gohr został 20 grudnia ścięty na terenie miasta, po czym jego korpus ku przestrodze nałożono na koło, a głowę wbito na pal. Trzy dni później, na terenie przedmieść należących do administracji zamku wykonano egzekucję Müntera bez dodatkowych działań zaostrzających kaźń⁹⁹.

Rada miejska prowadziła również w 1608 r. śledztwo w sprawie poddania twierdzy Dźwinoujście, gdzie stacjonowało 150 żołnierzy ryskich. Nie stwierdzono wówczas złamania prawa. Uznano, że propozycję warunków poddania twierdzy ustalili wspólnie żołnierze polscy i rycy. Ze strony koronnej negocjował Franciszek Białożor, żołnierze rycy wysłali dwóch żołnierzy, niejakiego Jakuba oraz porucznika Bartosza Ruckiego. Jednakże, jak wykazało śledztwo, komendant Dźwinoujścia „niż się naszy wrócili od Mansfelda [...] bronę otworzono, za czym gdy naszy przyszli, porwał się Bartosz do szable na p. Białożora i chciał go ciąć, ale go drudzy sładzy uchwycili”¹⁰⁰. Członkowie rady miejskiej zasiadający na trybunale wojskowym uwolnili żołnierzy od zarzucanych czynów, uznając, iż kapitulacja nastąpiła bez ich zgody.

Ryskie artykuły wojskowe rzadko konkretyzowały rodzaj kar za popełnianie przestępstwo. Określano jedynie typ sankcji: pieniężne, na ciele lub życiu. Kara śmierci występowała na tle innych artykułów wojskowych bardzo rzadko (art. 9, 12, 14, 19, 25) i określona była w sposób pośredni, gdyż informowano jedynie o karaniu bez wszelkiej litości („soll man sie straffen ohn alle Gnad”)¹⁰¹. Egzekucje żołnierzy wykonywane były poprzez ścięcie. Wydarzenie takie miało miejsce 16 VIII 1601 r., kiedy to w Rydze „4 Rigische Soldaten auf dem Markte enthauptet, weil Sie zweyer Herren geld genommen, als erstlich von der Stadt und zum andern von der Frau Roseschen auf Mojan und Rope”¹⁰². Biorąc pod uwagę, że karą za kradzież była honorowa egzekucja poprzez ścięcie, sądzę, iż wobec żołnierzy nie stosowano kary powieszenia¹⁰³. Powyższe przykłady zastosowania prawa w praktyce wskazują,

⁹⁹ *Vertzeichnüss wass sich in Lieffland*, s. 38; „Inquisitia zdrayce pod Dyiamentem poymanego” (LVVA, f. 673, op. 1, nr 1013, k. 28–28v). O procesach dotyczących zrad popełnianych podczas działań wojennych zob. w: K. Łopatecki, *Organizacja*, s. 247–269.

¹⁰⁰ LVVA, f. 673, op. 1, nr 104, k. 99 n. (cytat: *ibid.*, k. 108); E. Jekabsons, *op.cit.*, s. 26–27.

¹⁰¹ Nietypowe było również sformułowanie użyte w artykule 27. Złapanym dezterterom powinny zostać skonfiskowane rzeczy i mieli być przez dowódców wojskowych „im Feld weiter gestrafft”, co również można uznać za karę śmierci.

¹⁰² *Vertzeichnüss wass sich in Lieffland*, s. 5. Inne egzekucje poprzez ścięcie zob. *ibid.*, s. 14–15, 38, 52.

¹⁰³ Dodać należy, że egzekucje przeprowadzane na rynku miały charakter niehańbiący, w odróżnieniu od kaźni wykonywanej na wzgórzu szubienicznym, zob. P. A. Jeziorski, *Margines społeczny*, s. 471–472, 477, 480.

że pomimo łagodnych sankcji przewidzianych w artykułach starano się w praktyce przestrzegać przepisów prawnych. Fakt skazania i co ważniejsze egzekucji zbrodniarzy w niewielkim, zaledwie kilkusetosobowym kontyngencie wojskowym może budzić uznanie na tle praktyki sądowej w wojsku koronnym lub litewskim¹⁰⁴.

Złamanie przysięgi wiązało się z uznaniem przestępcy za bezecnego, określanego jako szelma („Schelmen”)¹⁰⁵. Taką sytuację przewidziano w artykułach 4 i 25 wobec dezertorów i uciekinierów z pola bitwy. W razie złapania dezertera karano przestępcę na ciele i majątku. Ponadto przewidziano karę hańbiącego wydalenia ze służby (bez możliwości uzyskania jakiegokolwiek dokumentu potwierdzającego służbę wojskową)¹⁰⁶. Była to nieco inna konstrukcja prawna niż w monarchiach, gdzie złamanie przysięgi złożonej władcy mogło pociągnąć oskarżenie o zbrodnię zdrady lub obrazy majestatu królewskiego¹⁰⁷.

Interesujący przykład hańbiącego wyrzucenia z wojska i wspólnoty landsknechtów, analogiczny do opisanego w artykule 4, został odnotowany w źródłach o proveniencji inflanckiej pod datą 31 VIII 1571 r. Wówczas żołnierz służący w Rewlu – Jungeblud von Oldenburg – został oskarżony, iż uciekł z duńskiej twierdzy Helsingborg, gdzie pełnił kiedyś służbę wojskową. W odpowiedzi na oskarżenie o krzywoprzysięstwo (złamał przysięgę wiernej służby) sformułowane przez profosa sąd wojskowy orzekł na nim hańbiącą karę śmierci przez powieszenie. Rada miejska musiała potwierdzić wyrok, w tym przypadku złagodziła dekret wojskowy. Żołnierz został pozbawiony czci i w uroczystej ceremonii wyrzucony z obozu wojskowego „bei Sonnenschein”. Wszystkim żołnierzom zakomunikowano: „dass er forthin die Tag seines Lebens nimmermehr, wo ehrliche Landsknechte wohnen, es sei auf Wasser oder Land, in Städten, Schlössern, Märkten, Flecken, Besetzungen noch Blockhäusern oder anderswo wohnen und sich finden lassen soll”¹⁰⁸. Ważne, że Oldenburg został wyrzucony bez otrzymania paszportu,

¹⁰⁴ Por. K. Łopatecki, *Egzekucja Piotra Jakuszewskiego. Z badań nad poziomem dyscypliny wojskowej w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [in:] *Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszczakowi*, t. 1, red. S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stus, Kraków 2010, s. 621–632.

¹⁰⁵ Kara ta była zbliżona do śmierci cywilnej i powszechnie występowała w Europie Zachodniej. Polegała na przybiciu do szubienicy imienia zbrodniarza lub innych czynnościach uwłaczających czci. W wojskach Rzeczypospolitej i Rosji taką formę kary za zdradę wprowadzono dopiero na przełomie XVII i XVIII w. (S. Brodowski, *Corpus Iuris Militaris Polonicum*, Elbląg 1753, s. 144; *Polskie ustawy*, art. VIII, s. 294; *Краткое изображение процессов или судебных тяжёб*, [in:] *Памятники русского права*, Вып. 8: *Законодательные акты Петра I, первая четверть XVIII в.*, red. K. A. Софроненко, Москва 1961, s. 600; П. О Бобровский, *Военные законы в рукописях и первопечатных изданиях*, Санкт-Петербург 1887, s. 52–53).

¹⁰⁶ Wydalenie z wojska odbywało się poprzez wykreślenie z listy żołnierzy („ex catalogo militum”), zob. W. Organiściak, *Z badań nad karami na czci w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI–XVIII wieku*, [in:] *Z dziejów prawa*, cz. 2, red. A. Lityński, Katowice 1999, s. 70.

¹⁰⁷ S. Sarnicki, „Księgi hetmańskie” (AGAD, APP, 325, t. I, s. 283–287); *Corpus Iuris Militaris*, Bd. I, hrsg. v. J. C. Lünig, Leipzig 1723, s. 222–234; J. Kostka, *Observationes Militares Theoretico-Practicae*, Wien 1738, s. 119 n.

¹⁰⁸ T. Schiemann, op.cit., s. 233–234.

co poświadczają, iż w świetle prawa i społeczności landsknechtów był bezecny. Sądzę, że analogiczne rozwiązania stosowane były w Rydze¹⁰⁹. Dezercja mogła być również karana na ciele, poprzez kary mutylacyjne, a nawet karą śmierci. Osoby, które nie uzyskały najwyższego wyroku lub nie zostały złapane, były pozbawiane czci poprzez przybicie imienia do szubienicy lub uroczyste wygnanie z obozu bez wydania paszportu. W Rzeczypospolitej analogiczna instytucja nazywana była wyświeceniem lub wytrąbieniem z wojska. Chociaż zastosowanie takiej sankcji z jednej strony powodowało utratę cennego żołnierza, z drugiej jednak zapewniało wysokie morale i odpowiedni poziom dyscypliny. Działanie takie mogło przynieść skuteczne rezultaty jedynie w przypadku zaciągania zawodowych żołnierzy, u których wykształcony był silny etos zawodowy¹¹⁰.

Karanie za specjalne formy dezercji przewidziano w artykułach 25 oraz 27. Pierwszy przepis dotyczył samowolnego oddalenia się podczas wyprawy wojskowej bez wymaganych dokumentów. Była to łagodniej traktowana forma przestępstwa, która zagrożona była jedynie konfiskatą majątku oraz niesprecyzowaną sankcją („nachgeschrieben, und ferner zu irer Straff getrungen werd[en]”), prawdopodobnie karą na ciele. Kwalifikowaną formą dezercji była ucieczka z pola bitwy (oblężenia). Zgodnie z przyjętą w całej Europie konstrukcją prawną opartą na prawie rzymskim uciekiniera należało zatrzymać lub zabić „na miejscu” bez wyroku sądu¹¹¹.

Plaga dezercji, która przybierała masowy charakter, wymagała podjęcia nadzwyczajnych działań. Dlatego artykuł 27 zobowiązywał, że żołnierzy podróżujących bez upoważnienia (paszportu) należało łapać, karać odebraniem całego majątku, a nawet śmiercią¹¹². W tym aspekcie współpracowano z armią litewską i koronną, a nawet z organami cywilnymi. Dezerterując, żołnierze mogli albo przejść

¹⁰⁹ Wygnanie z miasta było popularną karą stosowaną w „miejskich artykułach wojskowych”. Przykładowo w Norymberdze w użyciu były czasowe banicje – żołnierzom nakazywano opuszczenie miasta na rok lub 10 lat. W świetle uchwalonych w 1730 r. artykułów wojskowych dezertera również uznawano za „szelmę”, zob. H. Knapp, *Das alte Nürnberger Kriminalrecht. Nach Rats-Urkunden erlautert*, Berlin 1896, s. 299–300.

¹¹⁰ Pod tym względem piesze oddziały koronne i litewskie prezentowały się bardzo źle. Przykładowo Maciej Wiesiołowski informował Krzysztofa II Radziwiłła 12 I 1622 r.: „dzisiejszej nocy piechota wszystka z zamku rumborskiego z ryszunkiem uciekła, za którym P. Rotmistrz Porucznika swego zarazem wysłał, a on sam z chorążym tylko a kilku ich zostało; przyczyny wiedzieć nie mogę, gdyż im na żywności dotąd jeszcze nieszkodziło” (AGAD, AR, dz. V, sygn. 17357, s. 44). Za humorystyczne wręcz należy uznać kary stosowane wobec zbiegłych wybrańców, które polegały na ponownym umieszczeniu ich pośród załogi zamku (H. Wisner, *Wojna polsko-szwedzka w Inflantach 1621–1622*, *Zapiski Historyczne*, t. 56: 1991, z. 4, s. 48).

¹¹¹ Odpowiednią regułę w *Digestach* umieścił Arrius Menander: „Qui in acie prior fugam fecit spectantibus militibus propter exemplum capite puniendus est” (*Digesta* 49. 16. 6. 3). Zob. C. E. Brand, *Roman Military Law*, Austin 1968, s. 184; G. Kuleczka, *Studia nad rzymskim wojskowym prawem karnym*, Poznań 1974, s. 93–94.

¹¹² Podczas przeprowadzonego śledztwa nad dwoma żołnierzami ryskimi, którzy zdezerterowali i zamierzali dokonać zdrady, schwytani zeznali: „jednego dnia ułapili nas dwu chłopci, którym pokazawszy paszport, rozumiejąc zechmy zbłądzili puścili nas, tegoż dnia znowu towarzystwo z roty Je[go] M[o]ści Laskiego z wieczoru nas znowu do Dyamentu przychodzących pojмали”, zob. „Inquisitia zdrayce pod Dyamentem poymanego” (LVVA, f. 673, op. 1, nr 1013, k. 28, pkt. 5).

na stronę wroga, albo opuścić ogarnięte wojną Inflanty. Generalnie istniały dwie drogi ucieczki – morska przez Rygę i lądowa, której szlak prowadził przez Wilno. Dlatego Krzysztof Radziwiłł „Piorun” jako wojewoda wileński zwrócił się w 1600 r. do urzędu grodzkiego i miasta Wilno: „jeśliby tu do Wilna, ktokolwiek z tych żołnierzy, którzy do Inflant odprawieni byli przyjechał, a nie pokazał listu [od dowódców – K. Ł.] tedy WM bliskiego urzędu [miasta Wilno – K. Ł.] proszę, a wam urzędowi swemu grodzkiemu rozkazuję abyście WM każdego takiego z powinności urzędu swego zatrzymali, nie wypuszczali go z miasto do dalszej nauki mej, zaaresztowawszy konie i statek [...] a pacholiki tak jezdne jak i piesze abyście WM w więzieniu zatrzymali”¹¹³. Rok później hetman skierował analogiczną prośbę do ryskiej rady miejskiej¹¹⁴.

W ryskich artykułach wojskowych wyróżniają się te przepisy, które mają charakter wyraźnie dopasowany do sytuacji polityczno-militarnej Rygi i Inflant. Wojska ryskie nie tylko miały bronić miasta, lecz podejmowały również działania ofensywne. Już w artykule 1 zobowiązano żołnierzy do niekontestowania rozkazu wymarszu poza mury miejskie. Uszczegółowieniem tego przepisu był artykuł 5, który zobowiązywał żołnierzy do podjęcia wyprawy nawet w sytuacji, gdy rada miejska nie zapłaciła na czas, a oddział służył „na borg”. W rzeczywistości wielokrotnie wojska ryskie, czy to jako kontyngent Rzeczypospolitej, czy też samodzielnie, operowały na terenie Inflant¹¹⁵. Interesujący charakter ma również artykuł 26. Zakazano w nim samowolnego wybierania żywności na obszarach sojusznicych oraz atakowania kupców, a także wyrządzania krzywd mieszkańcom Inflant. Sądzic należy, że ochroną objęto terytoria Rzeczypospolitej oraz Kurlandii i Semigalii. Żywność należało kupować według uregulowanych przez głównodowodzącego cen w dokumentach zatytułowanych „ustawy”¹¹⁶. Istniała przy tym instytucja

¹¹³ Uniwersał Krzysztofa Radziwiłła wojewody wileńskiego, Wilno 17 XI 1600 r. (PHB, Φ. 971, ABT. 242, № 2; oryginał).

¹¹⁴ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1296, k. 34.

¹¹⁵ Tylko w 1601 r. 200 żołnierzy udało się do Ikskil (22 kwietnia). Kontyngent piechoty (300 osób) wyruszył pod Kokenhauzen (12 maja), a 200 żołnierzy skierowanych zostało do Dźwinoujścia (24 czerwca), wreszcie od sierpnia oddziały ryskie wielokrotnie wspomagały armię Jerzego Farenbacha (*Vertzeichnüß wass sich in Lieffland*, s. 4–6). Opis działań wojennych, toczonych wówczas w okolicy Rygi, zob. w: E. Jekabsons, op.cit., s. 21–33; A. Ziembewska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 209–244; M. Balcerk, op.cit., s. 71–133, 175–291; S. Herbst, op.cit., passim.

¹¹⁶ Dokument taki wydał Krzysztof Radziwiłł „Piorun” na potrzeby wojny w Inflantach w 1601 r. Prawdopodobnie korpus ryski wspomagający wojska polsko-litewskie stosował powyższe regulacje, stąd podaję ten akt normatywny w całości: „Żyta beccka za groszy litewskie dwadzieścia cztery. Słodu pszenne[go] beccka za groszy litewskie trzydzieści. Słodu jęczmienne[go] beccka za grosz litewskich dwadzieścia. Gryki beccka za groszy litewskich dziesięć. Grochu beccka za groszy litewskich dwadzieścia. Owsa beccka za grosz litewskich dziesięć. Siana wóz za groszy litewskich dwa. Wół za kop litewskich dwie. Jałowica za groszy litewskich trzydzieści. Krowa za kopę groszy litewskich trzydzieści. Baran za groszy litewskich dziesięć. Wieprz za groszy litewskich dwadzieścia cztery. Połec mięsa za groszy litewskich dwanaście. Gęś za groszy litewskich dwa. Kokosz za pół grosza litewskie[go]. Masła pud za groszy litewskich dwadzieścia cztery. Syr węglasty za grosz litewski jeden” (PHB, Φ. 971, ABT. 321/1, № 142, s. [1]).

kwatremistrza, który przeliczał i odnotowywał prowiant dostarczany do obozu¹¹⁷. Przepis ten na tle działań wojsk litewskich i koronnych jest bardzo represyjny, wymagający od żołnierzy poniesienia większych nakładów finansowych¹¹⁸. Artykuł 15 zakazywał „picowania” (czyli grabienia ludności cywilnej w celu zaopatrzenia żołnierzy w żywność) oraz podpalania dobytku. Czynności takie mogły być podjęte jedynie na wniosek rady miejskiej lub głównodowodzącego.

Artykuł 2 doprecyzowywał reguły wynagradzania, które musiały być zawarte we wzorze listu werbunkowego (który się nie zachował). Bardziej szczegółowe informacje o obowiązującym wówczas żołdzie posiadamy dzięki werbunkowi przeprowadzanemu w 1612 r. przez Krzysztofa Skorobowicza. On to zaciągając byłych żołnierzy ryskich, płacił muszkieterom 4 talary, sierżantom 8, chorążemu i porucznikowi przekazywał sukno oraz 8 talarów¹¹⁹. Talar, podobnie jak użyty w artykułach wojskowych termin „Gulden”, mógł oznaczać zarówno złotą monetę, jak i jednostkę obrachunkową w stosunku do srebrnych groszy (1 gulden = 30 groszy). W artykułach wojskowych odnotowano, że płaca miała dochodzić co 30 dni, oraz doprecyzowano, że pod pojęciem guldena należy rozumieć jednostkę przeliczeniową w stosunku do systemu pieniężnego istniejącego w tym czasie w Inflantach¹²⁰. Jedna złotówka miała mieć wartość trzech i pół grzywny oraz sześciu szelągów ryskich. Na obszarze Inflant istniał odrębny system monetarny opierający się na grzywnach – wiardunkach – szelągach, a ich wartość w stosunku do groszy litewskich wynosiła odpowiednio: 6 – 1½ – 1/6. Wynika z tego, że władze miejskie zaniżyły wartość złotego opisanego w kontrakcie werbunkowym i zobowiązały się do wypłacenia 22 groszy litewskich, co równało się 27,5 grosza polskiego, za każdego opisanego w kontrakcie guldena¹²¹.

Dodatkowym wynagrodzeniem dla żołnierzy służących miastu Ryga były łupy wojenne. Gwarantował to artykuł 6, który potwierdzał, iż to co zostanie zdobyte podczas szturmów, zgodnie z prawem wojennym przechodzi na własność żołnierza. Złamanie zasad prawa wojennego oznaczało, że rzeczy pozyskane w ten sposób

¹¹⁷ Nominacje na kwatremistrzów: LVVA, f. 673, op. 1, nr 1181; F. K. Gadebusch, op.cit., s. 243. Problem zaopatrzenia żołnierzy w piwo: LVVA, f. 673, op. 1, nr 1025. Ceny żywności w 1600 r. zob. w: F. K. Gadebusch, op.cit., s. 225.

¹¹⁸ Zob. ustawę na żywność wydaną przez Wolmara Farensbacha z 15 X 1611 r. ustanawiającą przystawstwo dla chorągwi Anzelma Kotliga, z odnotowanymi powinnościami pobieranymi „z chłopów” (SRS, Extranea IX Polen, 90, karty niepaginowane).

¹¹⁹ Bazując na tych danych, można założyć, że sierżant otrzymywał 7 talarów, podobnie porucznik i chorąży, którzy jednak dodatkowo zapewnione mieli sukno (K. Skorobowicz do K. Radziwiłła, z Popila 5 V 1612 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 14507, s. 1–2).

¹²⁰ Zapis ten był o tyle ważny, że Ryga była jednym z głównych ośrodków mennicznych w Rzeczypospolitej, jednakże – co podkreślali współcześni – wybijano tu monety słabej jakości, a przede wszystkim nie dostosowywano się do relacji groszy do talara i dukata (A. Ziembewska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 78).

¹²¹ Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981, s. 184–185; K. W. Stężyński-Bandtkie, *Numismatyka krajowa*, t. 1, Warszawa 1839, s. 74–77. Za pomoc w rozwiązaniu kwestii monetarnych składam podziękowania prof. Krzysztofowi Filipowowi oraz dr. Piotrowi Guzowskiemu.

konfiskowano, a żołnierz podlegał karze zasądzonej przez władze wojskowe. Przepis wprowadzał istotne ograniczenie prawa do łupu. Gdyby rada miejska uwolniła zamek lub miasto od groźby plądrowania, żołnierze powinni się tym regułem podporządkować i nie żądać zadośćuczynienia za tę decyzję¹²².

Elementy prawa humanitarne w artykułach istniały, ale na tle polskich i litewskich artykułów wojskowych były słabo rozwinięte. Podstawowe znaczenie miał artykuł 9, który zobowiązywał żołnierzy do zachowania czci i godności osobistej kobiet w ciąży lub zajmujących się niemowlęciem, dziewcz (kobiet niezamężnych) oraz ludzi starych. *A contrario* kobiety zamężne oraz mężczyźni w sile wieku nie byli objęci ochroną. Osoby te mogły być obiektem napaści seksualnych, tortur lub innych represji ze strony landsknechtów¹²³. Natomiast w artykule 6 przewidziano możliwość uwolnienia przez radę miejską nieprzyjacielskiego miasta lub zamku od plądrowania. Wynika z tego, że w przeciwnym wypadku dobytek i ludzie tam zamieszkujący padali łupem zwycięzców. Ochronie podlegały młyny (art. 23), co oznacza, że inne obiekty użyteczności publicznej (kościół, klasztor, szpital, szkoła itp.), które były standardowo uznane w innych artykułach wojskowych za punkty bezpieczeństwa, mogły paść łupem żołnierzy¹²⁴.

Z ryskich artykułów wojskowych możemy wyodrębnić instytucję „pokoju społecznego” (miru obozowego)¹²⁵. Zasadę tę wprowadza artykuł 10, który nakazuje życie w zgodzie pomiędzy żołnierzami. Jeżeli istnieją zadawnione animozje, należy o tym poinformować przełożonych, którzy pogodzą żołnierzy lub ukarzą opornego. Artykuł 11 dotyczy sytuacji, gdy w jednym miejscu znajdują się żołnierze z różnych oddziałów, nacji czy formacji zbrojnych. Prawo takim miejscom nadaje mir wojskowy. Oznacza on, iż żołnierze nie mogą w jakikolwiek sposób występować przeciwko sobie. W razie naruszenia reguł żołnierz powinien być trzykrotnie upomniany. W miejscach takich nie wolno było także strzelać, rzucać bronią lub przedmiotami. Łamiący mir wojskowi mogli zostać skazani na karę śmierci.

Aby zapewnić właściwe relacje pomiędzy żołnierzami, rada miejska wprowadziła kilka przepisów regulujących zachowanie landsknechtów (art. 7, 8, 22, 28). Przede wszystkim zakazano gier hazardowych oraz zwracania się do siebie w ordynarny sposób, pod surową karą na ciele. Starano się ograniczyć pijaństwo, wpro-

¹²² Por. H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Sprawy organizacyjne*, cz. III, SMHW, t. 17: 1971, z. 2, s. 122–124; M. Iwanejko, *Prawo zdobyczy wojennej w doktrynie XVI–XVIII wieku*, Kraków 1961, passim.

¹²³ Postępowania takiego w żadnym przypadku nie można uznać za wyjątkowe i stanowiło raczej normę powszechnie stosowaną podczas wojen, zob. K. Łopatecki, *Les Misères et les Malheurs de la Guerre Jacquesa Callota – wymowa ideologiczna serii*, Barok. Historia–Literatura–Sztuka, R. 16: 2009, z. 2, s. 167–176.

¹²⁴ Por. Idem, *Inter arma silent leges? Jan Tarnowski jako twórca humanitarnego prawa wojennego*, [in:] *Polska myśl wojskowa na przestrzemi dziejów*, red. T. B. Łach, Olsztyn 2008, s. 136–146.

¹²⁵ Por. T. Vogel, *Fehderecht und Fehdepraxis im Spätmittelalter am Beispiel der Reichshauptstadt Nürnberg*, Frankfurt am Main 1998; H. Obenaus, *Recht und Verfassung der Gesellschaften mit St. Jörgenschild in Schwaben. Untersuchung über Adel, Einzug, Schiedsgericht und Fehde im fünfzehnten Jahrhundert*, Göttingen 1961.

wadzając zakaz przymuszania do picia, oraz wyłączono pijaństwo jako okoliczność łagodzącą karalność czynu. Zakazano żołnierzom bluźnić, przeklinać oraz składać fałszywe przysięgi pod karą grzywny. Aby nie wywoływać niepotrzebnej paniki i zamieszania, zakazano używać broni palnej w nocy bez zgody przełożonego¹²⁶.

Niezwykle represyjny, na tle niezbyt surowych przepisów, jest artykuł 19. Zakazywał on uprawiania czarów, pod groźbą utraty życia. Niewątpliwie na tle polskich i litewskich artykułów wojskowych był to przepis nietypowy¹²⁷. Z drugiej strony wśród landsknechtów praktyki magiczne były rozpowszechnione. Analogiczne przestępstwo było wspomniane w innych „miejskich artykułach wojskowych”. Przykładowo paranie się magią, gusłami, demonologią zakazane było wśród żołnierzy służących w Norymberdze. W mieście tym w 1608 r. ścięto jednego z najemników za rzekome zawarcie przymierza z diabłem¹²⁸.

W wojskowym prawie ryskim istniała instytucja donosicielstwa. Żołnierz, który podejrzewał swojego współtowarzysza o zdradę albo że on „böse Stückh triebe”, zobowiązany był do poinformowania o tym przełożonych (art. 13). W świetle artykułów 19 i 25 do denuncjacji zobowiązani byli ci, którzy dowiedzieli się o praktykach magicznych wśród żołnierzy lub byli świadkami ucieczki z pola bitwy. Brak reakcji ze strony landsknechtów wiązał się z groźbą kary analogicznej do grożącej sprawcy. Tym samym prawodawca uznawał, że żołnierz zwlekający z przekazaniem informacji o tych przestępstwach był współwinnym zbrodni. Dodatkową instytucją gwarantującą lojalność żołnierzy był zakaz porozumiewania się z wrogiem (art. 16). Zakaz stosowania wendety i samopomocy (samodzielnego wymierzania sprawiedliwości¹²⁹) został określony w artykułach 10 i 14. Wrogość lub spór pomiędzy żołnierzami powinny być rozpatrywane przez władze wojskowe. Przecistawianie się wymiarowi sprawiedliwości i służbom porządkowym zagrożone było karą śmierci.

Analiza przepisów wykazała, że omawiany akt prawny oparty był na rozwiązaniach rozpropagowanych przez Michaela Otta von Echterdingena i Jakuba Preussa, następnie przyjętych i częściowo zmodyfikowanych przez Albrechta Hohenzol-

¹²⁶ Landsknechtom zaciągniętym w 1592 r. przez Karola IX Sudermańskiego również narzucono podobne regulacje: jeżeli pijany zachowywał się gwałtownie, miał być po wytrzeźwieniu aresztowany przez profosa. Hazard był dozwolony, jednakże maksymalną stawką mogło być miesięczne wynagrodzenie. Jeżeli żołnierz przegrał większą kwotę, był zwalniany z obowiązku zapłaty długu („Karl IX krigsartiklar [...] 1592 juni 12”, SRS, Militaria, M 904, karty niepaginowane, art. [30–31, 37], s. [6–7]; oryginał).

¹²⁷ W wojskach Rzeczypospolitej panowały w tym względzie łagodniejsze obyczaje. Przykładowo Marcin Bielski w połowie XVI w. oceniał wróżbiarstwo jako praktyczną umiejętność pozwalającą zdobyć przydatne informacje o liczbie nieprzyjaciół, miejscach obozowania wroga itp. (M. Bielski, *Sprawa rycerska*, [in:] *Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej z rękopisów i dzieł najradszych*, wyd. K. W. Wojcicki, Warszawa 1856, s. 331–332).

¹²⁸ H. Knapp, op.cit., s. 301.

¹²⁹ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, Warszawa 1971, s. 580.

lerna¹³⁰. Tylko część przepisów pod względem redakcji normy prawnej było oryginalnych (art. 1, 7, 19, 20, 21, 26)¹³¹. Znaczne podobieństwo do artykułów Albrechta Hohenzollerna nie jest niczym niezwykłym w prawie wojskowym. Nie zauważyłem jakiegokolwiek recepcji przepisów litewskich i polskich oprócz wspólnego we wszystkich armiach nakazu poszanowania żołnierzy innych nacji.

Artykuły ryskie udowadniają, że zaciągając landsknechtów, pracodawca mógł znacznie ingerować w ostateczny kształt *Artikelbrief*. Hipotezę tę możemy zweryfikować, zestawiając artykuły ryskie z 1600 r. ze szwedzkimi artykułami wydanymi dla landsknechtów przez Karola IX Sudermańskiego w 1592 r.¹³² Wynika z nich, że zaledwie dziesięć przepisów prawnych było tożsamyh, pięć podobnych i aż czternaście jednostek redakcyjnych nie występowało w artykułach szwedzkich. Liczby te nabierają znaczenia, jeżeli uwzględnimy, że przepisy Karola IX Sudermańskiego były dłuższe i liczyły aż 43 artykuły.

Warto odnotować, dlaczego ryskie artykuły były tak krótkie. Przepisy te były zintegrowane z prawodawstwem miejskim i nie dążyły do całościowego uregulowania problematyki dyscypliny wojskowej (co było charakterystyczne dla artykułów wojskowych). W konsekwencji dokument ten, jak i inne miejskie artykuły wojskowe, miał nierozbudowany charakter, brakowało w nich bowiem szczegółowych informacji o zasadach obozowania, ciągnięcia, prowadzenia działań wojennych i obłązniczych. Niewiele miejsca poświęcono również rozbudowanym w innych przepisach regułom wartowniczym, co wskazuje, że istniały w tym czasie w Rydze inne akty mające charakter regulaminów wojskowych¹³³. Ogromna większość regulacji ryskich dotyczy zasad zachowania w stosunku do ludności cywilnej i pomiędzy żołnierzami oraz zasad służby wojskowej, co jest typowe dla „miejskich artykułów wojskowych”.

* * *

¹³⁰ Za podstawę dla porównania przyjąłem przepisy wojskowe z Prus Książęcych oraz prawa wojskowe Ferdynanda I Habsburga z 1527 r. (BK, sygn. 669, k. 121v–124; *Kriegsartikel König Ferdinands II (1527)*, [in:] H. Meynert, *Geschichte der k. k. österreichischen Armee, ihrer Heranbildung und Organisation*, Bd. 2, Wien 1852, s. 55–60).

¹³¹ Trudno mówić w przypadku artykułu 7 o nowatorskim rozwiązaniu pod względem merytorycznym. W przepisie tym karano bluźniercze zachowania polegające na przeklinaniu i składaniu fałszywych świadectw. Normy takie były pod koniec XVI w. w powszechnym użyciu w Europie, zob. jako przykład: *Lavves and Ordinances militarie, sett downe and established by the right excellent Robert Earle of Leycester*, Leyden 1586, art. 1, s. 2.

¹³² Zestawienie na podstawie: LVVA, f. 673, op. 1, nr 1182, k. 3–6; „Karl IX krigsartiklar [...] 1592 juni 12”, SRS, Militaria, M 904, karty niepaginowane.

¹³³ Przykłady regulaminów wojskowych obowiązujących żołnierzy miejskich: *Eines Ehrvesten Hochweisen Raths der Stadt Leipzig* [et]c. *Wacht-Ordnung*, Leipzig 1631, s. 1–7; *Eines Erborn Rahts dero Stadt Hildesheimb WachtOrdnung*, [Hildesheim] 1626, s. [1–16]; *Eines Erborn Raths Dieser Statt Franckfurt erneuerte Wachtordnung. Wornach sich die Capitain, Leutenant, und andere Befelchshabere, wie auch die jenigen, welche zu den Wachten auß der Bürgerschafft allhier verordnet werden, jedesmals gemäß verhalten*, [Frankfurt am Main] 1621, s. 1–7; *Neue gemeine Wachtordnung wie sie ein Erb-Rath der St. Cölln hat aufgericht*, Cölln 1586, s. [1–61].

Ryskie artykuły wojskowe ogłoszone zostały pod koniec 1600 r. W życie weszły 12 I 1601 r. i obowiązywały prawdopodobnie do końca przynależności Rygi do Rzeczypospolitej, choć i pod panowaniem szwedzkim miasto w dalszym ciągu zobowiązane było do wystawiania 300-osobowego kontyngentu wojskowego¹³⁴. Treść *Rigischer Artikelsbrieff* zbieżna jest, co oczywiste, z niemieckim dorobkiem prawnym, wzorce litewskie i koronne dostrzegamy natomiast w niewielkim stopniu. Twórcą artykułów wojskowych był organ kolegialny (rada miejska), który oparł swoje prace na wzorcowym *Artikelbrief*, znajdującym się w drukowanych traktatach wojskowych, lub wersji rękopiśmiennej artykułów będącej w posiadaniu dowódcy lub miasta¹³⁵. Sądzę, że modelowym aktem były artykuły Albrechta Hohenzollerna zawarte w *Kriegsordnung* lub stosowane w miastach i zamkach pruskich obsadzonych przez załogę¹³⁶.

Artykuły wojskowe ogłoszone przez radę miejską pozwalały utrzymać wysoki poziom dyscypliny wojskowej i to mimo dużo łagodniejszych sankcji w stosunku do odpowiedników obowiązujących w wojskach polowych. Było to możliwe dzięki wykorzystywaniu miejskiego aparatu porządkowego w celu utrzymania dyscypliny. Ponadto starano się stosować w praktyce ogłoszone przepisy. Najbardziej spektakularne zbrodnie były surowo osądzone, a wyroki egzekwowano, gdy natomiast na ziemiach koronnych i litewskich litera prawa była często bardzo daleka od praktyki¹³⁷.

Charakterystyczny na tle innych artykułów miejskich był szczególny nacisk na problem wypraw wojennych. Na uwagę zasługuje przepis, który zakazywał podejmowania nieprzyjacielskich akcji przeciwko sojusznicznym armiom. Należy pamiętać, że w szczególności na terenie Inflant byliśmy świadkami niezwykle, nawet jak na standardy nowożytne, rozdrobnienia obowiązujących regulacji wojskowych. W ciągu pierwszych lat XVII w., kiedy Rzeczypospolita toczyła wojnę ze Szwecją, mieliśmy do czynienia z siedmioma różnymi artykułami wojskowymi. Oprócz ryskich artykułów wojskowych z 1600 r., istniały przepisy litewskie ogłoszone przez Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” w 1601 r., koronne Jana Zamoyskiego z 1601 r., kurlandzkie Wilhelma Kettlera z 1603 r.¹³⁸ Powyższy zestaw należy uzupełnić arty-

¹³⁴ A. Ziemiańska, *Ryga w Rzeczypospolitej*, s. 246.

¹³⁵ Zob. K. Łopatecki, *Czy Jan Tarnowski jest twórcą prawa wojskowego na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego?*, [in:] *Kultura społeczna i religijna Małopolski od XIII do XVI wieku*, red. W. Szymborski, J. Koziół, Tarnów 2011, s. 13–21; idem, *Okoliczności tworzenia prawa wojskowego w Wielkim Księstwie Litewskim (1535–1673). Z badań nad kulturą prawną Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [in:] *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 173–189.

¹³⁶ A. Hohenzollern, „Kriegsordnung bin ich genant wer kriegt”, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. boruss., 1254; J. Voigt, *Des Herzogs Albrecht von Preussen Kriegstudien und Kriegsanfalten*, Neue Preussische Provinzial-Blätter, Bd. 4: 1859, s. 11.

¹³⁷ J. Zawisza, *Wskrócenie prawnego procesu koronnego 1613*, wyd. A. Winiarz, Kraków 1899, s. 39–40.

¹³⁸ PHB, Ф. 971, АБТ. 321/1, № 141, к. 91–96; АБТ. 321/2, № 283, к. 5–13; *Gravamina auf dem Landtage zu Mitau Anno 1606*, [in:] *Monumenta Livoniae Antiquae*, Bd. 2, hrsg. v. J. F. Recke, Leipzig

kułami inflanckimi Jerzego Farenbacha¹³⁹, pruskimi Albrechta Hohenzollerna¹⁴⁰ oraz regulacjami obejmującymi towarzyszących wojskom artylerzystów, którzy podlegali pod specjalne artykuły artyleryjskie – ich treść pozostaje jednakże nieznaną.

1839, s. 197. Jan Zamoyski wydał dla rotmistrzów pieszych edykt również pod Białym Kamieniem (8 IX 1602 r.), zob. *Polskie ustawy*, s. 354.

¹³⁹ Jerzy Farenbach wydał je jako starosta (hetman) szlachty inflanckiej. Urząd ten istniał w latach 1578–1602 (przed Farenbachem sprawował go Johann Tyzenhauz), a do jego kompetencji należało dowodzenie pospolitym ruszeniem szlachty inflanckiej, zob. *Urządnicy inflanccy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 37; A. Parve, *Jürgen Farenbach (1551/52–1602). Ühe Eestimaa päritolu väepealiku sõjateest*, KVÜÖA Toimetised, no. 8: 2007, s. 152–156; K. E. Napiersky, *Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae*, T. 2: *Vom Jahre 1450 bis zum 1631*, Riga–Dorpat 1835, nr 3697, s. 341.

¹⁴⁰ Jerzy Fryderyk Hohenzollern wysłał w 1601 r. do Inflant 300 piechurów (S. Herbst, op.cit., s. 108).

ANEKS ŹRÓDŁOWY

Ryskie artykuły wojskowe z 1600 r.

Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Rīga, f. 673, op. 1, nr 1182, k. 3–6.

Uw.: Przechowywany w Łotewskim Państwowym Archiwum Historycznym dokument jest kopią wykonaną na potrzeby władz miejskich (pozbawiony jest pieczęci i podpisów). Akt normatywny sporządzono w języku niemieckim, przepisy prawne wyodrębnione zostały za pomocą numerowanych akapitów, pismo jest staranne, w całości wykonane przez jedną osobę.

Przy edycji źródła oparłem się na metodzie wydawniczej zawartej w „*Richtlinien für die Edition von Quellen zur neueren deutschen Geschichte*”¹. Wytyczne tam zawarte zalecają przy edycji tekstów niemieckojęzycznych począwszy od XV w. daleko posuniętą modernizację pisowni. Z uwagi na fakt, że mamy do czynienia z aktem normatywnym, w którym bardzo istotną rolę odgrywa precyzja zapisu, w uzasadnionych przypadkach pozostawiałem wyraz bez modyfikacji, opatrując go wykrzyknikiem w nawiasie kwadratowym. Ingerencja w wydane źródło dotyczyła przede wszystkim modernizacji pisowni wielką i małą literą wedle współczesnych zasad, uwspółcześniono także interpunkcję. Litery „w” – „u” – „v” stosowano w źródle alternatywnie, transkrybowano je odpowiednio do ich wartości fonetycznej, modernizacji uległa także pisownia łączna i rozdzielna. Typowe skróty zostały rozwiązane bez zaznaczenia, z wyjątkiem używanego w dokumencie określenia „czcigodnej rady”

¹ *Richtlinien für die Edition von Quellen zur neueren deutschen Geschichte*, [in:] *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*, hrsg. v. W. Heinemeyer, Marburg–Hannover 2000, s. 36–38.

(„*Erb. Rath*”). W nawiasie kwadratowym odnotowano uzupełnienia, natomiast występujące w tekście ligatury rozwiązano bez zaznaczania tego w tekście².

[k. 6] Rigischer Artikelsbrieff Anno 1600 den Kriegsleuten vorgelesen³.

[k. 3] Diese nachfolgende Articul sollen von wegen eines Erb. Rath der Stadt Riga, den Kriegsleuten vorgehalten und von ihnen, sampt und sonderlichen, beschwo-
ren werden.

1. Das sie einem Erb. Rath gemelter Stadt Riga, drei Monat, oder so lang sie dieselben bedürffen werden, treulich dienen, und iren Befelchhabern, Rottmeistern und Weiblen, so von einem Erb. Rath gesezet, gehorsam sein und was sie mit ihnen schaffen und gebieten, dasselbige ohn alle Widerrede und Aufzug thun, darin keine Meuterung machen oder fürnehmen und keinen Zug gegen dem Feindt, und anders, wie die Not erheischet, abschlagen sollen.

2. Sollen die Kriegsleute von einem Erb. Rath nicht mehr dan die izige gewonliche Besoldung, nemblich drithalb Markh 6 Schill. Rigisch auf einen Gùlden zurechnen, anheischen oder fordern, und sollen sie dreißig Tag für einen Monat zu dienen schuldig sein. Deßgleichen sollen sich die Befelshabere und andere Empter an irer versprochenen B[e]soldung auch begnügen lassen.

3. Soll sich in der Musterung ein jeder mit seinem Rechten und Zunahmen, auch die Stadt, darinnen oder darbei er nechst geboren ist, nehmen und einschreiben lassen. Auch in der Musterung keiner auf des andern Namen durchgehen oder ander Vortheil gebrauchen, noch iemanden darzu helffen, rathen oder fürdern, damit ein Erb. Rath von deßwegen er bestellt, mit unbillichen und unzulesigen Solden, wie das geschehen köndte oder möchte keinerleiweise betragen oder beschweret werden müchte; [k. 3v] welcher^a das überführe, der soll nicht allein treulos, sondern auch meineidig sein und für einen Schelmen gehalten, darzu auch mit dem Henker an seinem Leib peinlich gestrafft werden⁴.

^a Przed tym wyrazem skreślono słowo „konerleiweise”.

² Charakterystyczna w źródle jest ligatura, w której oczko stanowi połączenie liter „s” i „h”, stanowiąc znak „sch”. Inne przykłady takich ligatur zob. w: D. Mikulėnienė, *On the history of Lithuanian orthography: traditions and innovations*, Acta Baltico-Slavica, t. 33: 2009, s. 47.

³ Artykuły wojskowe oficjalnie zaczęły obowiązywać 12 I 1601 r. wraz z przeprowadzeniem popisu dla zwerbowanych 800 żołnierzy (*Vertzeihnüss wass sich in Lieffland*, s. 3). Szerzej o działaniach wojennych w latach 1600–1621 zob. w: A. Ziemlewska, *Ryga w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej (1581–1621)*, Toruń 2008, s. 210–244.

⁴ Niestety rejestry popisowe dla miasta Rygi nie zachowały się. Należy jednak podkreślić, że w woj-
skach pieszych odnotowanie imienia, stanu oraz miasta (regionu), z którego żołnierz się wywodził, było w Koronie standardową praktyką już w pierwszej połowie XVI w. Zob. A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 24–30, 90–92, 113–158.

4. Welcher Geltt empfehet, darumb er noch zu dienen schuldig ist, und darüber ohne kundtliche Erlaubtnus eines Erb. Raths verordneten Musterherrns^b, Heuptmans oder Regenten hinwek zuge, soll auch treulos, meineidig und ein Schelm sein, darzu an Leib und Gut gestrafft werden, und derselbige nirgent kein Freiheit, Gleit, oder Sicherheit haben.

5. Ob sichs begeben, dass ein Erb. Rath ihnen, den Kriegsknechten, ein kleine Zeit durch Kriegsnot oder Unfall schuldig wurde, und darnach ein Zug vorhanden, es sei zu dem Feind, oder an andere Örter, wie die Notturfft erheischet, dass sie solches nicht abschlagen, sondern als die treue Kriegsleut thun wollen.

6. Wan Schloß oder Städte, oder andere Vostungen mit dem Sturm gewonnen werden, soll einem jeden bleiben, was er mit Zuchten gewinnet, aber was er mit Unzuchten gewinnet oder nehmen wurde, so soll er, was er gewonnen hatt, verlihren und darzu eine Straff, nach eines Erb. Raths Obersten, Heuptleuten und Regenten Erkendtnis, verdient haben. Wer aber Schloß, Städt oder andere Besatzungen aufgeben werden, soll ein Erb. Rath ihnen, den Kriegsleuten, nicht schuldig sein, die Kreigsleut auch darumb fernner oder weiter echtes an einen Erb. Rath oder desselbigen Obersten, Heuptleuten oder Regenten fordern oder heischen⁵.

7. Soll niemandt leichtfertig oder gotslesterlich fluchen oder schweren, der darüber verfahren und betreten wurde, soll gebürlichen gestrafft werden.

8. Das Trinkhen soll dermassen verboten sein, wo einer [k. 4] oder mehr in der vollen weiß etwas mißhandelt, soll er gleichwol, als were er nüechtern gewesen, gestrafft werden; auch keiner den andern zu solchen Trinken nötigen⁶.

9. Sollen die Kriegsknecht die Kindbetterinen, schwangere Frauen und Junkhfrauen, auch alte Leute in Ehren halten, sie schützen und schirmen, in keinerlei Weeg beleidigen; welcher dem zugegen thut, soll ohne Gnad gestrafft werden⁷.

10. Soll keiner keinen alten Neid oder Haß im Feld oder Stadt rechen und kein Arges fürnehmen, sondern, so einer uff den andern Haß hatt und findet ihn un-

^b Po tym wyrazie skreślono słowo „Musterherrn”.

⁵ *Reguły prawa wojennego obowiązujące podczas zdobywania punktów umocnionych* zob. w: H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Sprawy organizacyjne*, cz. III, SMHW, t. 17: 1971, z. 2, s. 122–124.

⁶ Por. W. Wach, *Królewskie i hetmańskie artykuły wojskowe w sprawie alkoholizmu*, *Trzeźwość*, R. 12: 1937, z. 8, s. 525–541, gdzie opisano inne reguły prawne przeciwdziałające nadmiernemu spożyciu alkoholu.

⁷ Szerzej o rozwoju norm humanitarnych w prawie wojennym: K. Łopatecki, *Kształtowanie się humanitarnego prawa wojny w Rzeczypospolitej Szlacheckiej*, [in:] *Sprawiedliwość – tradycja i współczesność*, red. P. Nowakowski, J. Smołucha, W. Szyborski, Kraków 2006, s. 97–117; idem, *Inter arma silent leges? Jan Tarnowski jako twórca humanitarnego prawa wojennego*, [in:] *Polska myśl wojskowa na przestrzeni dziejów*, red. T. B. Łach, Olsztyn 2008, s. 136–146.

ter dem Rigischen Rechiment [!], soll er solches, und fürnemlich, was Ehr und Glümpf antrifft, nicht verschweigen, sondern dem Profosen anzeigen; wurde er es aber verschweigen und dem andern darnach vorwerffen, der soll selbst in der Stede pleiben und nach Glegenheit der Sachen gestrafft werden.

11. Wan die Knechte miteinander in Uneinigkeit oder Aufrrhur kommen, soll sich kein Partei wider die ander rotten, sondern von Stundt an Fried nehmen; welcher aber den Fried nicht haltten woltt und einer den Fried zum dritten Mal an sie erheischete und darüber nicht Fried hielten, so sollen sie peinlich darumb gestrafft werden. So auch einer oder mehr sein Wehr auf ein andern schöße oder nachwurffe, auch jemandts steche oder ligende hiebe, es were vor oder nach dem Frieden, der soll gestrafft werden an seinem Leibe⁸.

12. Soll keiner Meuterei, Auflauff, noch Larmen unter ihnen machen; wa[nn] aber solches geschehe, soll man sie straffen ohn alle Gnad.

13. Wa[nn] die Knecht innen wurden, dass einer Verrätherei oder böse Stückh triebe, den soll man dem Profosen anzeigen, so soll der Profosß mit ihm handeln nach Lauth seines Ampts.

[k. 4v] 14. Da ein Ubelthäter were und die Articul nicht hielte, und der Profosß und seine Knechte ihn darüber annehmen wurden, so sollen sich die Kriegsleute desselbigen nicht annehmen, damit das Ubel gestrafft würdt, und vor das ubersehe, der soll gestrafft werden an Leib und Leben. Und ob einer oder mehr dem Profosß oder seinem Knecht einen Gefang verhinderten und der Mißhandler dardurch wekqueme, soll derselbe oder dieselbigen, die darzu geholffen haben, an des Mißhandlers Stette angenohmmen werden.

15. Soll auch keiner auß dem Lager ziehen auf die Beute und anderswohin, auch keinerlei Weg brandtschazen, noch brennen, in gleich kein Lager anzünden, ohne eines Erb. Raths Heuptleut und Befelchhabern Anzeig und Befelch, bei Leibsstraff.

16. Soll keiner mit dem Feind Sprach halten, ohn eines Erb. Raths Heuptleut oder Regenten Befelch.

17. Wa[nn] auch Reißige und Fußknecht beieinander im Lager ligen, sollen die Knechte zu zimlicher Notturfft weichen, damit die Reisigen ire Pferdt unterbringen mügen und sich miteinander leiden⁹.

⁸ Na temat instytucji „miru wojskowego”, do której odwoływały się artykuły 10 i 11, zob. idem, „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012, s. 35–41.

⁹ Uprzywilejowana pozycja jazdy nie miała swej genezy w prawie koronnym ani litewskim, lecz została wprowadzona w wojskach niemieckich (nawiązując do rozwiązań węgierskich) już w 1527 r.

18. Es soll auch irer keiner, obs Sach were, dass frembd Kriegeswolkh aus der Landschafft oder andere Nation zu inen keme, dieselbigen in keinen Weeg verachten oder bespotten.

19. Sollen die Kriegsknechte kein Gmein halten, sondern drei verordnen, damit, ob ihnen jenige gelegene Not anzubringen were, sie es denen anzeigen können, dieselben mügen die Sachen, worvon es dan ist, weiter anbringen und welche Knecht darüber handeln, die sollen an Leib und Leben gestrafft werden.

[20.] Will ein Erb. Rath Leutenampt, Fendrich und Weibel selbst zu besezen und zu entsetzen, sich vorbehalten haben.

[k. 5] 21. Soll kein Heuptman dem andern Knechte aufnehmen und das kein Rottmeister, ohn eines Erb. Raths Obersten, Heuptmann und Regenten Wissen, Zulaß und Befelch, keinen zu erlauben oder anzunehmen, Macht haben soll.

22. Es soll bei Nacht kein Hakenschütz im Heer abschießen, sondern er habe dan Befelch von seinem Obersten, damit kein vergeblicher Allarm werd¹⁰.

23. Das keiner keine Müle beschedigen, noch etwas daran zurutten oder zerreisen soll, bei Leibesstraff.

24. Wor [!] ein Zug geschicht, soll keiner aus der Ordnung ziehen ohn gebürliche Ursachen und wa[nn] einer in solchem mutwillig oder verächtlich were, so sollen die Heuptleut und Weibel, mit Hülf gmeiner Knechte, die ungehorsamen in die Ordnung treiben, Preiß machen, sie berauben, und ihnen nehmen, was sie haben.

25. Wa[nn] einer oder mehr weren, die eine Flucht machen, im Felde oder sonsten an Schlachten oder Scharmüzeln, so soll der nechst, der ihn errichten kann, in ihn stehen oder zu Todt schlagen und den nictes verfallen haben; wa[nn] aber derhalben jemandt entlieff, so soll er eines Erb. Raths Heuptleuten und Regenten angezeigt werden, damit er zu einem Schelmen erkandt werde¹¹.

(Kriegsartikel König Ferdinands II (1527), [in:] H. Meynert, *Geschichte der k. k. österreichischen Armee, ihrer Heranbildung und Organisation*, Bd. 2, Wien 1852, , art. 17, s. 57; por. G. Pálffy, *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*, Győr 1995).

¹⁰ Nocą obowiązywał zastrzony reżim prawny, który rozpoczął się wraz z „wytrąbieniem hasła”, a kończył „pobudką” (K. Łopatecki, *Cykl dobowy wojska w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, [in:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 116–129; idem, *Instytucja wytrąbowania hasła w wojskach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Białostockie Teki Historyczne, t. 3: 2005, s. 75–100).

¹¹ Szerzej o kontratybie polegającym na możliwości zabicia towarzysza uciekającego podczas walk, zob. idem, *Przestępstwo ucieczki z pola bitwy w Rzeczypospolitej szlacheckiej – z badań nad karą śmierci*

26. Sollen die Kreigsknechte nicht uber die Proviant fallen, so in das Heer oder Lager zugefüert würdt, noch die angriffen, ehe die geschazet und wor [!] sie ziehen, durch Herrschafften und Gebiete, mit welchen die Stadt in Bündtnußten stehet, dass sie daselbst Jederman gütlich bezalen und niemandt beschädigen sollen oder wollen¹².

27. So einer oder mehr ohne Paßborte, welche eines Erb. Raths [k. 5v] Regenten zugeben haben, aus dem Feldzugen, denen soll man nehmen, was sie haben, und dazu von vorgeschriebnen Regenten oder Heuptleuten im Feld weiter gestrafft, oder wa[nn] sie hinwekh kommen, ihnen nachgeschrieben, und ferner zu irer Straff getrungen werd[en].

28. Soll sich ein jeder hüeten für falsch Spil und für Schelttwortt, so nicht zu erweisen sein, da aber einer darüber wurde befunden, soll ohn alle Gnad am Leib gestrafft werden.

29. Zum lezsten, wa[nn] einer oder viel, so dise vorgeschriebne Articul einen oder mehr verbrechen wurde, derselbige soll nach Erkenntnus eines Erb. Raths Regenten und Heuptleuten als eidtrüchlich, peinlich gestraffet werden. Und ob etwas in vorgemelten Articuln vergessen were, das Kriegsleute zu halten schuldig, dieselben Mißhändler sollen alle auch nach Bescheidt vilgedachter eines Erb. Raths Obersten, Regenten und Heuptleuten gestrafft werden.

Nach Verlesung solcher vorhergehender Artikel soll dem Heuptman von den Kriegsknechten einen izlich, insonderheit nach Aufhaltung und Ausstreckung Arm und Finger, nachgesprochen werden.

Was mir vorgelesen ist und ich mit Wortten wol verstanden hab, solches will ich stöt und vöst halten, auch demselbigen treulich und ungefärllich nachkommen. Alß mir Gott helff und sein heilliges Evangelium.

ci wymierzana w trybie pozasadowym, [in:] Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego, red. M. Mięka, Kraków 2009, s. 189–204.

¹² *W tym czasie podstawową formą pozyskiwania żywności był zakup po odgórnie ustalonych przez głównodowodzącego cenach. Rodzaje towarów oraz ich ceny określone były w tzw. ustawach, por. PHБ, Ф. 971, Асм. 321/1, № 142, s. [1].*

CHARAKTERISTIK DER „STÄDTISCHEN MILITÄRARTIKEL“
AM BEISPIEL DES *RIGISCHEN ARTIKELSBRIEFS* AUS DEM JAHRE 1600

Zusammenfassung

Schlüsselbegriffe: militärische Disziplin, Livland, städtische Miliz, Wehrrecht, Riga

Der hier vorgestellte Aufsatz greift das Thema der „städtischen Militärartikel“ auf, also der Vorschriften, die für die von der Stadt angeworbenen Streitkräfte von dem Stadtrat erließen oder gebilligt wurden. Diese Art der normativen Akte entwickelte sich in der Frühen Neuzeit vor allem auf dem Gebiet des Deutsch-Römischen Reichs, der Alten Eidgenossenschaft auf der Apenninenhalbinsel und der Adelsrepublik. Aus den Gebieten von Polen-Litauen kennen wir Militärartikel, die von dem Danziger, Rigaer und Thorner Stadtrat erließen wurden. Die in der Geschichtsschreibung unbekanntenen Rigaer Vorschriften für Landsknechte entstanden Ende 1600 und wurden am 12. Januar 1601 von 800 Besatzungsmitgliedern feierlich angenommen. Diese Vorschriften galten wahrscheinlich bis zum Ende der Herrschaft der Adelsrepublik über Riga. Der Inhalt der Artikelbriefe überschneidet sich mit den deutschen juristischen Errungenschaften. Vermutlich wurden sie den preußischen Artikeln von Albrecht von Brandenburg, die in der Kriegsordnung enthalten waren, nachgebildet.

Die Rigaer Militärartikel ließen die militärische Disziplin während der Heerzüge in Livland auf hohem Niveau halten. Im Vergleich mit polnisch-litauischen Truppen verhielten sich die Rigaer Soldaten relativ ruhig. Die spektakulärsten Verbrechen wurden streng verurteilt und die Urteile wurden vollstreckt, was zu dieser Zeit recht selten vorkam. Eine besondere Bedeutung wurde der Frage der Feldzüge beigemessen, was als eine untypische Lösung im Vergleich mit den anderen „städtischen Militärartikeln“ fungierte. Bemerkenswert ist die Vorschrift, kraft der es verboten war, feindliche Akte gegen die verbündeten Armeen zu verüben. Ihre Äquivalenten finden wir in den damals erlassenen polnischen und litauischen Artikeln.

DESCRIPTION OF THE “MUNICIPAL MILITARY ARTICLES”
FROM THE EXAMPLE OF *RIGISCHER ARTIKELSBRIEFF* OF THE YEAR 1600

Summary

Key words: military discipline, Livonia, municipal police, military law, Riga

The article concerns the “municipal military articles” – regulations issued or accepted by the town council for military forces employed by the town. This type of standard act developed in the early modern period mainly in the Reich, the Swiss Confederacy in the Apennine Peninsula and in the Polish Rzeczpospolita. As far as the Polish-Lithuanian Commonwealth is concerned, we are familiar with military articles issued by the council of Gdańsk, Riga and Toruń. The regulations of Riga for the Landsknechte, unknown in historiography, were created at the end of 1600; the ceremony of their acceptance by a team of 800 people took place on 12 January 1601. The regulations were in force probably as long as Riga remained within the borders of the Polish Rzeczpospolita. The text of Artikelbrief coincides with German law. Probably the regulations followed the model of Prussian articles written by Albrecht Hohenzollern included in *Kriegsordnung*.

The military articles of Riga helped to maintain a high level of military discipline during military campaigns in Livonia. When set behind the troops of the Polish Crown and Lithuania, the soldiers of Riga behaved relatively peacefully. The most spectacular crimes were harshly judged and sentences were executed, which at that time was quite rare. Special emphasis was given to the issue of military expeditions, which was an uncharacteristic solution when compared with other “municipal military articles”. Attention should be drawn to a regulation which prohibited undertaking attacks against allied armies, the equivalents of which were to be found in Lithuanian and Polish articles issued at that time (1601).

